

Het officialaat, de kerkelijke rechtbank van het eerste bisdom Roermond 1569-1797

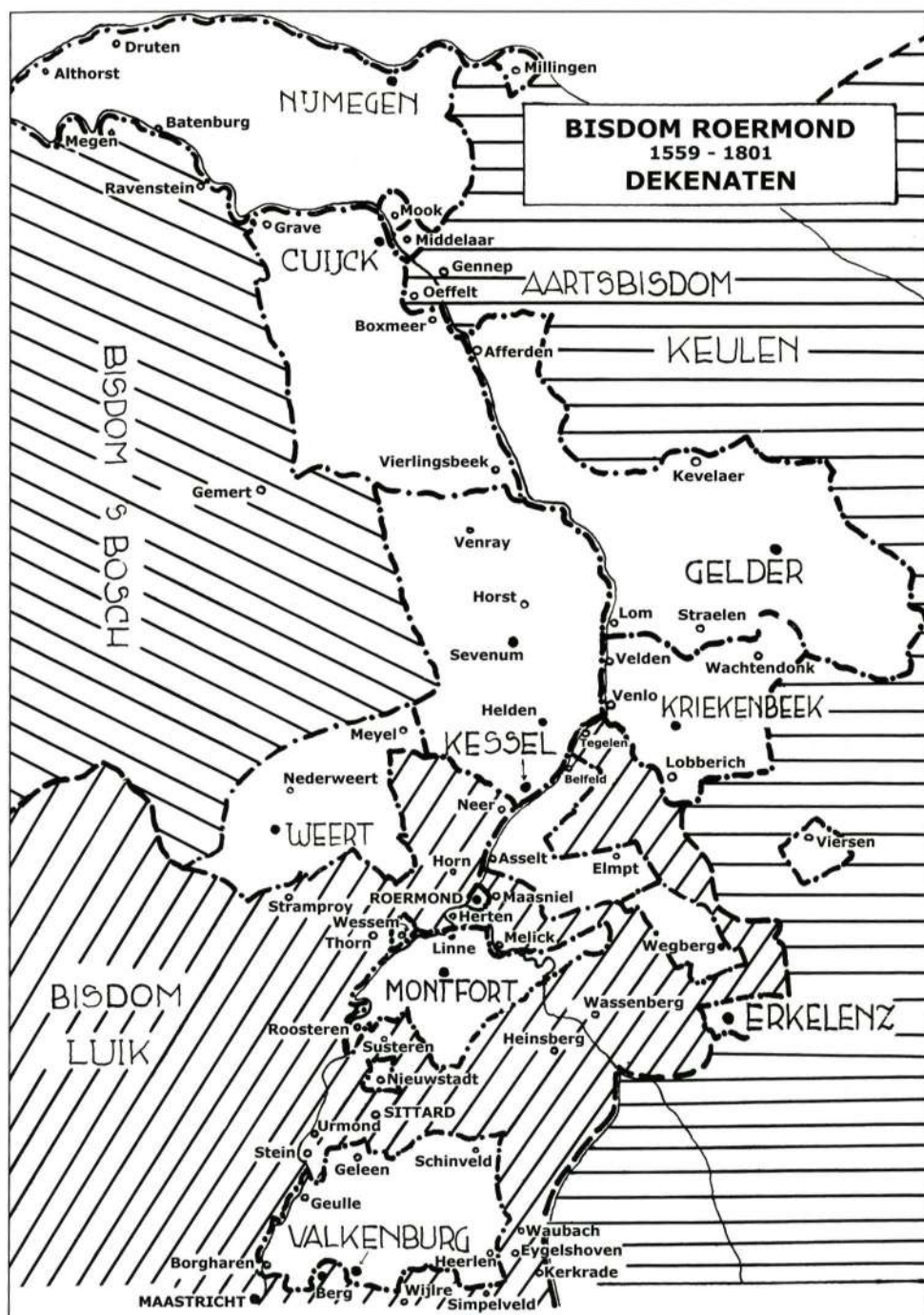
G.H.A. Venner

Het begrip officiaal had in eerste instantie de enigszins onbestemde betekenis van ambtenaar. In de context van de bisschop en zijn omgeving werd met deze term een functionaris met rechtsprekende bevoegdheid aangeduid. Sedert de twaalfde eeuw delegerden de bisschoppen de uitoefening van hun rechtspraak aan een ondergeschikte beambte die door hen werd benoemd en bij hun overlijden het ambt verloor. Een officiaal was dus werkzaam in middeleeuwse bisdommen als Doornik, Keulen en Luik. In laatstgenoemd bisdom beschikten niet alleen de bisschop, maar ook de aartsdiakens over een officiaal. De nieuwe bisdommen die in de Habsburgse Nederlanden na 1559 werden opgericht, kenden eveneens een eigen kerkelijke rechtbank die in ieder geval bestond uit een officiaal, een promotor en een griffier. De ordening van het archief van het officialaat van het eerste bisdom Roermond (1569-1801) bood de mogelijkheid om de geschiedenis en bevoegdheden van dit nogal onbekende gerecht te onderzoeken.

I Van oprichting tot opheffing van het officialaat

De oprichting

De geschiedenis van het officialaat, de kerkelijke rechtbank van het bisdom Roermond, hangt ten nauwste samen met het verleden van het bisdom zelf. Op de installatie van de eerste bisschop van Roermond, volgde de oprichting van de kerkelijke rechtbank. Een project tot stichting van nieuwe bisdommen in de Nederlanden was al in de jaren 1551-1552 opgesteld, maar had geen vervolg gekregen. Onderhandelingen te Rome vanaf mei 1558 leidden tot de bul *Super universas* van 12 mei 1559 die voorzag in de oprichting van drie nieuwe aartsbisdommen in de Habsburgse Nederlanden en in de uitbreiding van de bestaande bisdommen tot vijftien, waaronder het bisdom Roermond. In 1559 werd vervolgens een Commissie van vijf in het leven geroepen die moest vaststellen welke steden en dorpen elk bisdom zou omvatten. Twee jaar later, op 7 augustus 1561, werden te Rome de omschrijving en dotatie van de vier noordoostelijke bisdommen, waaronder het bisdom Roermond, goedgekeurd. Het zou nog tot in oktober 1562 duren, voordat de bullen en breven voor deze vier bisdommen in Brussel aankwamen. Van de installatie van de bisschop van Roermond was vooralsnog geen sprake vanwege het algemene ver-

Kaart van het eerste bisdom Roermond, bewerkt naar: Limburgse Kerkgeschiedenis. Deeltje II.
Het oude bisdom Roermond [typoschrift], kaart 6.

zet. Ook het stadsbestuur van Roermond was niet geporteerd van de komst van een bisschop, zo liet het op 28 maart 1563 weten aan de kanselier van het Hof van Gelre en Zutphen te Arnhem die speciaal naar Roermond was gekomen om de bezwaren te ontzenuwen.¹ Pas toen de politieke situatie na de komst van Alva in de Nederlanden was gewijzigd, kon deze op 29 februari 1568 aan de koning schrijven dat er geen bezwaren meer waren tegen de installatie van de bisschoppen van Roermond, Leeuwarden, Deventer en Groningen.² Zo kon Wilhelmus Lindanus op 11 mei 1569 als eerste bisschop van Roermond bezit nemen van de bisschopszetel. Het bisdom Roermond omvatte het hertogdom Gelder ten zuiden van de Waal, met inbegrip van het land van Weert, en verder het land van Cuijk en het land van Valkenburg.

Hetgeen Lindanus in zijn nieuwe bisdom aantrof, werd veertig jaar later door Havensius in donkere kleuren geschilderd: Het volk was zeer besmet door ketterij. Het opdragen van de H. Mis aan vernielde en niet herstelde altaren werd veronachtzaamd evenals het toedienen van de sacramenten van de biecht en het oliesel. Priesters werden geminacht. Iedereen, handwerklieden, edelen en niet-edelen, twistten overal, in gezelschap, herbergen, onderweg in karren en schepen, over geloofsartikelen tot slaande ruzie toe. Vaders en zonen, ook burens onderling, bestreden elkaar om het geloof, zodat er in een en hetzelfde huis wel drie of vier verschillende sekten te vinden waren. Onder de tweehonderd pastoors waren er maar zes die zich aan de regel van het celibaat hielden. Teneinde nu de bedorven zeden van de clerus en de daaruit voortvloeiende schandalen tegen te gaan en de kerkelijke discipline te herstellen die in Gelder al lang was afgestor-

Wilhelmus Lindanus, bisschop van Roermond (1561-1588), portret in de hal van het bisschopshuis in Roermond (foto Persdienst bisdom Roermond).

- 1 J.S. van Veen, 'Het verzet tegen de installatie van Wilhelmus Lindanus als bisschop van Roermond (1563-1569)', *PSHAL* 44 (1908) 149-171.
- 2 M. Dierickx, *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II 1559-1570* (Antwerpen-Utrecht 1950) 39, 51, 71, 106, 189-191, 275; W.A.J. Munier, *Kerkelijke circumscripctie van (de tegenwoordige provincie) Limburg en omliggende gebieden. Historische atlas van Limburg en aangrenzende gebieden II. Serie kerkhistorische kaarten* (Assen-Amsterdam 1976) 1-32.

ven, verwaarloosd en geruïneerd, richtte Lindanus met grote kosten een kerkelijke rechtbank op.³

Deze algemene karakteristiek die Havensius van de toestand in 1569 gaf, is volgens Van Beuningen te weinig genuanceerd. De biograaf Havensius wekt de indruk dat hij tot meerdere eer van zijn held Lindanus de achtergrond te donker kleurde. Nog veel minder waarde mag men hechten aan de bewering dat in 1569 slechts zes van de tweehonderd pastoors celibatair leefden. Er is geen enkele reden, zo meent Van Beuningen, om aan te nemen dat het landelijke gemiddelde van 25% van de priesters die met een vrouw samenwoonden, in het Overkwartier van Gelder, aanmerkelijk werd overtroffen.⁴ Hoe dit ook zij, met het instellen van een kerkelijke rechtbank door het benoemen van een officiaal (= kerkelijke rechter) en andere suppoosten reageerde Lindanus niet enkel op de wantoestanden op kerkelijk gebied die hij volgens Havensius aantrof, maar volgde de bisschop in ieder geval ook de praktijk die al enige eeuwen gebruikelijk was. Zeker vanaf de dertiende eeuw benoemde de bisschop een ambtenaar die in het bijzonder met de rechtspraak was belast, en wel over alle zaken die tot de bevoegdheden van de bisschop werden gerekend. Zodra de bisschop bezit had genomen van zijn bisdom, benoemde hij de officiaal en andere suppoosten. Bij overlijden of vertrek van de bisschop verviel hun opdracht en verloren zij van rechtswege hun ambt.⁵

Na zijn mededeling over de oprichting van de kerkelijke rechtbank geeft Havensius vervolgens zakelijk de samenstelling van het eerste uur weer. Aan het hoofd van de rechtbank, tot officiaal, benoemde de bisschop Joannes Daemen van Mierlo, licentiaat in de beide rechten, een jurist dus die een universitaire opleiding had genoten. Hij werd terzijde gestaan door twee advocaten, te weten meester Joannes Bertins van Leuven en Daniel van Dalem. Tot griffier werd Aegidius Tsungen benoemd, tot procureurs meester Daniel Laet van Vlierden en Theodoricus Hoek van Grave. Promotor, een functie te vergelijken met die van officier van justitie die in strafzaken als eisende partij optrad, werd Joannes Heyden van Asch, die twee gezworen uitvoerders (van de vonnissen), boden, onder zich had.⁶

3 A. Havensius, *Commentarius de erectione novorum in Belgio episcopatum deque iis rebus quae ad nos-
tram hanc usque aetatem in eo praeclare gestae sunt* (Keulen 1609) 108-109.

4 P.Th. van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop. Bijdrage tot zijn biografie*
(1525-1576) (Assen 1966) 257-259.

5 M. Vleeschouwers-Van Melkebeek, *De officialiteit van Doornik. Oorsprong en vroege ontwikkeling*
(1192-1300) (Brussel 1985) 10-11, 57, 72, 126; J. de Brouwer, *De kerkelijke rechtspraak en haar evo-
lutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795 I* (Tielt 1971-1972) 2, 10.

6 Havensius, *Commentarius*, 109.

De eerste conflicten met de wereldlijke rechters

De instelling van een nieuwe kerkelijke rechtbank leidde al spoedig tot klachten bij het Hof van Gelre en Zutphen te Arnhem dat onder andere toezicht hield op de uitoefening van de rechtspraak in de steden en op het platteland. Op 16 juli 1570 maakte Johan van Wittenhorst, drost van de ambten Kessel en Montfort, melding van de vele ongewoonlijke dagvaardingen die de bisschop naar de onderdanen liet uitgaan onder bedreiging van geldboeten, indien zij daaraan geen gehoor gaven. De bisschop of zijn officiaal richtten voorts verzoeken aan de rechterlijke ambtenaren om vonnissen van de kerkelijke rechtbank ten uitvoer te leggen. Het Hof begreep uit de brief van Wittenhorst niet om welke redenen de bisschop tegen onderdanen procedeerde, en evenmin in welk soort zaken de uitvoering van een vonnis door de wereldlijke ambtenaar werd gevraagd. Behoorden de zaken tot de competentie van de kerkelijke rechtbank, dan dienden de vonnissen met behulp van de wereldlijke arm te worden uitgevoerd. Waren er terechte bezwaren, dan moest men die met redenen omkleed laten weten, zo schreef het Hof op 25 september 1570.⁷

Enkele dagen later kwam een klacht binnen van het stadsbestuur van Roermond. Voor de schepenenbank aldaar was een proces aanhangig tussen kinderen uit het eerste en tweede huwelijk van hun gezamenlijke moeder. Toen de zaak in staat van wijzen was, wendde één der partijen zich tot de officiaal die vervolgens de tegenpartij dagvaardde en het stadsbestuur verbood zich nog met deze zaak bezig te houden. Het stadsbestuur vond deze handelswijze in strijd met de hoogheid van de landsheer en de privileges van de stad, aangezien "wir oever mynschen gedencken soe oever hylicxvurwairden und testamentzsaichen als anderen ercleert und sententiert" hadden. De schepenen van Roermond die deel uitmaakten van het stadsbestuur, vonden dat aan hen als vanouds de rechtspraak over huwelijkse voorwaarden en testamenten toekwam.⁸ Een jaar later beklagden de bisschop en de Munsterabdij te Roermond zich over de opstelling van de heer en schepenenbank van Stevensweert. Het Hof liet op 30 augustus 1571 aan laatstgenoemden weten dat de rechtspraak over tienden en acties tegen geestelijke personen aan de geestelijke rechter toebehoorde. In 1573 deed Bruno van Dalen, burger te Roermond, zijn beklag over de Munsterabdij die hem wegens de pacht van de molens voor de officiaal had gedaagd. Daar hij geweigerd had te verschijnen, was hij in de ban gedaan. Het Hof verwees hem evenwel terug naar de bisschop als de competente rechter.⁹

Ook op het terrein van de strafrechtspraak zou de bisschop zijn bevoegdheden te buiten zijn gegaan. Hij trad volgens de stad Roermond ten onrechte met hoge boeten op tegen de-

7 Gelders Archief Arnhem (GAA), archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 1055 briefnr. 4150.

8 GAA, archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 1055 briefnrs. 4154, 4255. Zie ook: Van Beuninghen, *Wilhelmus Lindanus*, 322-326.

9 GAA, archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nrs. 1055 briefnrs. 4278, 4590; 1056 briefnr. 4844; GA Roermond, Oud archief Roermond, inv.nr. 88 (brief van Hof van Gelre en Zutphen van 17 augustus 1573).

genen die op zon- en feestdagen slafelijk werk verrichtten. De bisschop bestreed deze mening. Het bestraffen van degenen die de zondagsheiliging schonden, kwam hem toe, terwijl de hoogte van de boeten tijdens het concilie van Mechelen was vastgelegd. In oktober 1574 legden de Staten van Gelre de klacht van Roermond over bevoegdheidsoverschrijding door de bisschop meer in het algemeen voor aan de landvoogd Requesens. De Staten waren overigens van mening dat de rechtsmacht van de bisschop zich diende te beperken tot processen over huwelijken en kerkelijke beneficies. Een beneficium was een vermogen waaruit inkomsten voortvloeiden voor de bezitter, de beneficiant, die daarvoor onder meer aan een bepaald altaar in de kerk een vast omschreven aantal missen moest lezen. De beneficiant of kapelaan was meestal niet tevens met zielzorg belast. Het antwoord van de landvoogd van 12 oktober 1574 luidde dat in geval van bevoegdheidsoverschrijding diende te worden voorzien, een antwoord waarnaar hij enkele dagen later verwees, aangezien de Staten geen concrete gevallen hadden aangedragen. In feite hadden de stad en de Staten met hun klachten niets bereikt. De landvoogd liet in januari aan Lindanus weten dat hij verder kon gaan met het uitoefenen van de rechtspraak zoals hem die toekwam.¹⁰

Waren het in het voorafgaande de plaatselijke schepenen die zich in hun rechtsmacht aangestast voelden, ook het Hof van Gelre en Zutphen zelf kwam in conflict met de bisschop. Naar aanleiding van een verzoek van Antoon Dryvener liet het op 21 mei 1572 aan de bisschop weten dat de kanselarij-instructie van 1547 uitdrukkelijk voorschreef dat zaken "in materia possessoria ter cognitie und judicature deses onses collegii tostaen und competeren". Het zou niet zonder bezwaar en gevaar zijn, als de bisschop de zaak aan zich wilde trekken.¹¹ Het Hof als competente rechter ten aanzien van bezitsacties en gewelddadige bezitsstoornis (spolie) moest nog enkele keren de bisschop op zijn eigen bevoegdheid wijzen. Op 16 mei 1573 meldde het Hof aan de bisschop dat de officiaal Christoffel van Wylich, heer van Lottum en Grubbenvorst, had gedagvaard, terwijl deze bovendien door de pastoor van Lottum in het bezit van de tienden werd gestoord. Aangezien nu processen over bezit en bezitsstoornis van kerkelijke goederen voor het Hof dienden te worden gevoerd, verzocht het Hof aan de bisschop om informatie te verschaffen, de dagvaarding te schorsen en het proces niet voort te zetten, totdat het Hof anders zou hebben beslist. De officiaal antwoordde op 28 augustus 1573 dat hij de procedure van Christoffel van Wylich niet aan het Hof kon overlaten, omdat niet over het bezit, maar over het eigendomsrecht werd geprocedeerd. Het Hof liet vervolgens naar aanleiding van een verzoek van de reeds genoemde Antoon Dryvener weten dat procedures over tienden, hetzij over eigendom hetzij over bezit, niet voor de kerkelijke rechtbank thuishoorden, een visie die het Hof ook met betrekking tot het proces van Christoffel van

10 GAA, archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 1055 briefnrs. 4706, 4722; Havensius, *Commentarius*, 156; J.S. van Veen, 'Verzet tegen de geestelijke rechtspraak van den bisschop van Roermond', *De Maasgouw* 41 (1921) 26-28, 33-37; Van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus*, 332-340.

11 GAA, archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 1055 briefnr. 4426.

Wylich naar voren bracht.¹² Nogmaals moest het Hof zich op 2 april 1575 tot de bisschop wenden, omdat de officiaal de pastoor en twee schepenen van Venray had gedagvaard wegens een vicarie aldaar. De bisschop werd gevraagd zijn officiaal te gelasten de procedure te schorsen, aangezien over deze vicarie al een bezitsactie bij het Hof was ingesteld.¹³

De verdere lotgevallen van het officiaalaat

Over het optreden van het officiaalaat in de eerste decennia van zijn bestaan is verder nauwelijks iets bekend. Het oudste voorhanden rolregister start immers in 1599 en loopt tot en met 1604, het oudste bewaard gebleven proces dateert van 1610.¹⁴ Het is zelfs zeer de vraag of de kerkelijke rechtbank omstreeks 1590 wel functioneerde. Uit de jaren 1588-1596, toen de bisschopszetel vacant was, is een niet nader gedateerd verzoekschrift van de vicaris-generaal Gherinx bewaard gebleven. Het is gericht aan het inmiddels sinds 1580 te Roermond zetelende Hof van Gelder en bevat het verzoek om de ondragelijke misbruiken onder het volk in het bisdom te verbieden. Dan volgt een litanie van klachten. De ambtenaren, de schepenen en gerechtsboden neigden te zeer naar de rebellen. Zij moesten hun ambtseed vernieuwen die mede de bescherming van het katholieke geloof diende te omvatten. Zij moesten afstand nemen van alle ketterij. De drossaarden en andere rechterlijke ambtenaren lieten ketters wonen in dorpen, gehuchten en schansen die ressorteerden onder steden onder het gezag van de koning. Echter, alleen de katholieke godsdienst mocht daar worden uitgeoefend. Kinderen werden op veel plaatsen niet binnen drie dagen, maar pas weken, maanden of jaren na hun geboorte gedoopt. Vrouwen ondergingen na de geboorte niet het voorgeschreven reinigingsritueel. Na het sluiten van huwelijksvoorwaarden leefden bruidegom en bruid als man en vrouw. Zij moesten evenwel binnen zes weken trouwen en dan pas onder één dak slapen. Veel ingezetenen kwamen nauwelijks of nooit in de kerk. Op zon- en feestdagen werd gewerkt, terwijl jonggezellen en maagden in de herberg bijeenkwamen tot laat in de avond. Tijdens de missen op zon- en feestdagen werd in de herbergen gedronken en muziek gespeeld of gingen men wandelen. Onder de mis kwam de gerechtsbode tijdens het evangelie de kerk binnen om bekendmakingen af te kondigen en de schepenen en gezworenen voor vergaderingen te convoceren. In herbergen werd op vrijdag, op zaterdag en op vastendagen vlees gegeten. Veel pastoors werden niet of te laat geroepen om aan stervenden de laatste sacramenten toe te dienen. Op veel plaatsen werden de overledenen zonder kerkelijke plechtigheid begraven.

Vermaningen en preken van de pastoors hadden geen effect en de vicaris-generaal had niet de middelen om tegen de geschetste overtredingen corrigerend op te treden zonder hulp van

12 GAA, archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 1055 briefnrs. 4565, 4579, 4581, 4589.

13 GAA, archief Hof van Gelre en Zutphen, inv.nr. 1056, briefnr. 4802.

14 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nrs. 20, 37.

het Hof van Gelder. Het Hof werd gevraagd om de drosten en schouten te gelasten met behulp van de gerechtsboden de geschetste misbruiken tegen te gaan. De door het Hof voor te schrijven boeten zouden voor een derde gedeelte aan het Hof, een derde aan de bode of rechterlijk ambtenaar en voor een derde aan de parochie ter plaatse ten goede komen.¹⁵

Uit de laatste jaren van de zestiende eeuw kennen wij weer enkele vermeldingen van de kerkelijke rechtbank. In 1592 was Gregorius Gherinx niet alleen deken en vicaris-generaal van de vacante bisschopszetel, maar ook officiaal. Hij benoemde op 23 juni 1592 Guilielmus Stas tot promotor.¹⁶ De nieuwe bisschop Henricus Cuyckius stelde op 29 juli 1597 een lijstje op van aandachtspunten die de landdekens met de pastoors van hun dekenaat moesten bespreken. Zo mochten de pastoors geen ketterij of overtredingen van kerkelijke voorschriften dulden, maar zij moesten deze melden aan de landdeken of aan de bisschop of zijn officiaal, opdat straffend kon worden opgetreden. De pastoors mochten geenszins kennis nemen van kwesties over huwelijken, trouwbeloften, echtscheidingen of testamenten, maar partijen doorzenden naar de rechtbank van de bisschop te Roermond.¹⁷

Het bewaard gebleven rolregister vanaf 1599 toont in ieder geval aan dat de kerkelijke rechtbank toen zijn werkzaamheden (weer) uitoefende. Van het bestaan van deze instelling wordt ook melding gemaakt in de verslagen omtrent het bisdom Roermond die de bisschop naar Rome stuurde. In de verslagen van 1615, 1619, 1633 en 1655 schreef de bisschop dat de Staten van het Overkwartier van Gelder en het Hof de rechtsmacht van de kerkelijke rechtbank trachtten te beknotten, waarover later meer.¹⁸ Blijkens deze verslagen ging het officiaalaat ook in de jaren dertig en veertig van de zeventiende eeuw door een dal. Na de capitulatie van Roermond voor de Staatse troepen in 1632 ondervond het officiaalaat minachting van de ketters. Het bleef bestaan voor degenen die zich vrijwillig aan zijn rechtspraak onderwierpen. Na de lange sedisvacatie van 1639 tot 1651 moest de nieuwe bisschop allereerst de schade zien te herstellen die aan de onachtzaamheid van de vicaris-generaal en officiaal werd geweten.¹⁹

De opheffing van de kerkelijke rechtbank

De Franse tijd begon voor Roermond op 4 oktober 1794, toen Franse troepen in de stad arriveerden. Het betekende het einde van het Ancien Régime. De oude staatkundige eenheden verdwenen van de kaart en veel instellingen werden opgeheven. Op 14 fructidor an III (31 augustus 1795) werd het departement van de Nedermaas opgericht met Maastricht

15 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 31, nr. 4, f. 39-41v.

16 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 31, nr. 4, f. 14.

17 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 80, nr. 14.

18 J.D.M. Cornelissen, "‘Relationes Status’ van het bisdom Roermond", *PSHAL* 64 (1928) 42, 45, 55, 64, 75-76.

19 Cornelissen, 'Relationes Status', 70-71, 73.

als hoofdstad. Het departement van de Nedermaas – de huidige Belgische en ten dele de Nederlandse provincie Limburg – werd met de andere departementen die min of meer het huidige België omvatten, vervolgens op 9 vendémiaire an IV (1 oktober 1795) ingelijfd bij de Franse Republiek.

Als gevolg van de inlijving werd ook de Franse wetgeving ten aanzien van de rechterlijke organisatie van kracht. Op 30 vendémiaire an IV (22 oktober 1795) namen de volksrepresentanten een besluit over het hoger beroep van vonnissen die door de oude rechtbanken waren gewezen. Dit besluit dat op 18 november 1795 in het departement van de Nedermaas werd geregistreerd en dus van kracht werd, bepaalde tevens dat kerkelijke en academische jurisdicties waren opgeheven. De volksrepresentanten regelden vervolgens bij besluit van 2 frimaire an IV (23 november 1795) de rechterlijke organisatie, welk besluit door registratie op 22 december 1795 in het departement van de Nedermaas gelding kreeg. Dit besluit, omvattend “Lois et arrêtés sur l’organisation de l’ordre judiciaire en matière civile”, bevatte bepalingen uit de wet van 11 september 1790, volgens welke “tous les tribunaux d’ancienne création sous quelque titre et dénomination que ce soit, demeurent supprimés”. De oude colleges zouden evenwel tot de installatie van de nieuwe rechtbanken hun werkzaamheden voortzetten.²⁰

Het Hof van Gelder te Roermond beëindigde zijn werkzaamheden vermoedelijk rond de jaarwisseling 1795/1796, de schepenbank Roermond op 11 april 1796, de dag vóór de installatie van het “tribunal correctionnel”. De kerkelijke rechtbank werkte, mogelijk clandestien, nog iets langer door. Tijdens de zitting van 4 oktober 1796 stelde de officiaal vast dat er na gedane kerkenroepen geen tegenkandidaten waren verschenen die rechten lieten gelden op het beneficie van de kapel bij de Helenabron te Viersen. Op 13 februari 1797 ontsloeg Joannes Theodorus Bemelmans Maria Catharina Wircher van de aangegane trouwbeloften. Tevoren in november 1796 had hij de officiaal aan de pastoor van Linne laten verbieden om een huwelijk van Maria Catharina Wircher met een ander in te zegenen. Bemelmans gaf nu zijn toestemming tot het intrekken van het verbod, hetgeen de officiaal op 24 februari 1797 deed.²¹

Daarna moet aan de werkzaamheden van het officiaat een einde zijn gekomen. L. Specken en zijn zuster M.H. Specken, kooplieden te Roermond, stelden in 1798 een vordering in tegen C.F. Leblanc, voormalig vicaris, wegens geleverde koopwaar. Dergelijke vorderingen tegen een priester werden voorheen voor het officiaat ingesteld. Nu werd deze behandeld door de vrederechter te Roermond die de zaak overigens verwees naar het “tribunal civil” te Maastricht.²²

20 A.J. Flament, ‘De archieven der gemeenschappen, collegiën en ambtenaren te Roermond die een rechterlijk of landsheerlijk karakter hadden of rechtstreeks invloed op het algemeen bestuur van de 13de eeuw tot in 1894’, *Verslagen omtrent ’s Rijks Oude Archieven* 17 (1894) 352; H.A. Kamphuis, *De invoering van de wetgeving in het Franse departement Nedermaas gedurende het eerste Directoire. Inleiding en regestenlijst van afgekondigde rechtsvoorschriften 1 oktober 1795 – 19 maart 1797* (Maastricht 1995) 326, 176-177; RHCL, Frans archief, inv.nr. 296, f. 76.

21 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 155; archief officiaat Roermond, inv.nr. 194 procesnr. 2475.

22 RHCL, Nieuwe rechterlijke archieven, inv.nr. 2247.

II De samenstelling van de kerkelijke rechtbank

De officiaal

Functie en kwaliteiten

De officiaal was degene die de algemene volmacht van de bisschop bezat om kennis te nemen van alle zaken die tot de rechtsmacht van de bisschop behoorden. Hij had de bevoegdheid om definitieve vonnissen te wijzen en om deze ten uitvoer te leggen. Zijn vonnissen waren niet vatbaar voor beroep op de bisschop.²³ Ook in de benoemingsakten van de Roermondse officiaal uit 1710, 1719 en 1720 wordt melding gemaakt van de volmacht die hij kreeg om kennis te nemen van alle zaken - met name van criminele en burgerlijke, van zaken betreffende het huwelijk en betreffende beneficiëes - die tot de rechtsmacht van de bisschop behoorden, om vonnis te wijzen en deze ten uitvoer te leggen.²⁴ De vonnissen in de vonnisregisters staan bijna alle op naam van de officiaal (*officialis curiae episcopalis*), rekestten aan de kerkelijke rechtbank zijn aan de officiaal gericht. Men kan dus concluderen dat de officiaal een alleen-sprekende rechter was.

Zo'n rechter trad vóór 1800 maar zelden op in het gebied van de tegenwoordige provincie Limburg. Het Hof van Gelder te Roermond was een college van raadsheren die als rechters fungeerden. Ook de schepenenbanken van de steden en het platteland waren colleges van rechters. Niettemin mocht de officiaal bij het concipiëren van vonnissen de hulp inroepen van andere juristen. Hij mocht zich ook in de overige werkzaamheden laten bijstaan door personen die verder in de bronnen nauwelijks naar voren treden. Havensius vermeldt dat Lindanus in 1569 Joannes Daemen aan het hoofd stelde van de kerkelijke rechtbank "met twee advocaten meester Joannes Bertins van Leuven en Daniel van Dalem". Toen de schoolmaster Henricus Gielen in 1764 werd benoemd om wegens de hoge ouderdom van de officiaal de zaken van de kerkelijke rechtbank te behartigen, kreeg hij de bevoegdheid om van een of meerdere assessoren gebruik te maken.²⁵

23 De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak I*, 2, 35; J. Monballyu, 'Een kerkelijke rechtbank aan het werk tijdens de contrareformatie. De rechtspraak van de officialiteit van Brugge tussen 1585 en 1610, in: M. Decaluwé e.a., *Inter amicos. Liber amicorum Monique van Melkebeek* (Brussel 2011) 126; Vleeschouwers-Van Melkebeek, *Officialiteit Doornik*, 57, 72, 126.

24 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 35, nr. 1a; voorl.nr. 10, acta episcopalia 1718-1720, f. 179-181, 227-228: "dantes ei plenariam potestatem omnes causas criminales, civiles, matrimoniales, beneficiales ac quascumque alias tam principales quam incidentales ad nostram jurisdictionem spectantes quaeque ad officialatum quomodolibet pertinere cognoscuntur, audiendi, dirigendi nec non decidiendi ac exequendi". De bevoegdheden van de officiaal, de promotor en de suppoosten van het officiaal, alsmede de procesgang en de gerechtskosten, zijn omschreven in de in 1625 gedrukte *Statuta omnium curiarum ecclesiasticarum provinciae Mechliniensis*, gedrukt in: De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak I*, 395-462.

25 Havensius, *Commentarius*, 109; RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 49B, nr. 19.

Een ander punt van verschil tussen de wereldlijke rechtbanken en de officiaal was dat de laatstgenoemde enkel met rechtspraak was belast. Het Hof van Gelder was niet alleen de hoogste rechterlijke instantie in het Spaanse, later Oostenrijkse Overkwartier van Gelder, maar hield zich ook bezig met aspecten van bestuur van het gewest, zoals de schepenen naast rechterlijke taken ook bestuurlijke op lokaal niveau vervulden.

Het ambt van officiaal werd voor zover bekend vervuld door Joannes Daemen van Mierlo (1569-1575),²⁶ Gregorius Gherinx (1592-1601),²⁷ Guilielmus Moeits, benoemd in 1603,²⁸ Willem van Randenraedt (1609-1636), Theodorus Moeits (1638-1651), Henricus van Dilsen (1652-1680),²⁹ Jacobus van Merlo (1680-1688),³⁰ Gerardus Driessens (1689-1690),³¹ Joannes Ludovicus de Carvajal (1691-1700), Henricus Woestingh (1700-1708),³² Petrus Ludovicus Joly (1708-1713), Jacobus van Breugel (1713-1719), Guilielmus Gerardus Charles (1719), Joannes Judocus Charles (1720-1723),³³ Joannes Franciscus Dispa (1723-1724), Joannes Albertus Portz (1724), Theodorus Ludovicus Petit (1725-1741),³⁴ wederom Joannes Franciscus Dispa (1741-1746),³⁵ Petrus Henricus Petit (1746-1764),³⁶ Arnoldus Ignatius Costerius (1769-1793)³⁷ en Marcellus Albertus Sijben (vanaf 1793).³⁸

Op één uitzondering na hadden alle bekende officialen rechten gestudeerd. Zij waren licentiaat in de beide rechten, te weten het Romeins- en het canonieke recht, Jacobus van Merlo (1680-1686) was zelfs doctor in de beide rechten, Joannes Ludovicus de Carvajal (1691-1700) bezat een licentiaat in de beide rechten en in de theologie. De uitzondering vormt Joannes Franciscus Dispa (1723-1724, 1741-1746) die niet jurist, maar licentiaat in de theologie was.

Van de twintig bekende officialen waren er elf bij hun benoeming kanunnik van het kathedrale kapittel. Gregorius Gherinx (1592-1601) was tevens deken van het kapittel, de al genoemde Dispa tevens scholaster. Als kanunnik van het kathedrale kapittel kon de officiaal

26 Havensius, *Commentarius*, 109; RHCL, archief Hof van Gelder te Roermond, inv.nr. 289 procesnr. 5.

27 RHCL, archief kathedrale kapittel Roermond, inv.nr. 8, p. 5; archief officiaal Roermond, inv. nr. 20; archief Hof van Gelder te Roermond, inv.nr. 601.

28 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 20, f. 108.

29 RHCL, archief kathedrale kapittel Roermond, inv.nr. 8, p. 4, 19, 20, 25, 161.

30 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 101 procesnr. 1112.

31 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 3, acta episcopalia 1677-1692, p. 211.

32 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 3, acta episcopalia 1677-1692, p. 272.

33 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 10, acta episcopalia 1718-1720, p. 179-181, 227-228.

34 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 12, acta episcopalia 1722-1725, p. 274-277, 324-325; portefeuille 48A, nr. 1a; portefeuille 115, nr. 2.

35 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 4, acta episcopalia 1692-1700, f. 227-227v; 17, acta episcopalia 1741-1742, p. 5.

36 RHCL, archief kathedrale kapittel Roermond, inv.nr. 5, f. 220-223; archief bisschop Roermond, voorl.nr. 21, acta episcopalia 1746-1749, p. 192-193; portefeuille 49B, nr. 19.

37 RHCL, archief kathedrale kapittel Roermond, inv.nr. 6, p. 59; archief bisschop Roermond, voorl.nr. 25, acta episcopalia 1754-1781, p. 348, 566.

38 *Nieuwen Ruremondschen almanach voor het jaar 1794*.

tegelijktijd het ambt van vicaris-generaal uitoefenen, wanneer de Roermondse bisschopszetel vacant werd door vertrek naar elders of overlijden van de bisschop. De officialen die tijdens sedisvacaties fungeerden als vicaris-generaal waren Gregorius Gherinx (zeker vanaf 1592-1596), Joannes Franciscus Dispa (1741-1743), Arnoldus Ignatius Costerius (1769-1770 en 1775) en Marcellus Albertus Sijben (vanaf 1793).³⁹ In dit kader is het ook te begrijpen dat de officiaal Henricus van Dilsen in 1667 bij afwezigheid van de vicaris-generaal Jacobus van Oeveren als diens plaatsvervanger optrad. In deze hoedanigheid verleende hij dispensatie in huwelijks roepen, dispensatie om te werken op feestdagen en goedkeuring aan het testament van een kapelaan te Viersen.⁴⁰ Geen kanunnik, maar wel priester waren Gerardus Ignatius Driessens (1689-1690) en Joannes Ludovicus de Carvajal (1691-1700).

In het nog te behandelen geschil tussen Joannes Franciscus Dispa en de bisschop verweet Dispa in 1728 aan laatstgenoemde dat deze met de benoeming van Portz een gehuwde leek (*viro laico et maritato*) tot officiaal had benoemd. De bisschop gaf als antwoord dat gedurende vele jaren gehuwde leken in dit bisdom officiaal waren geweest, zoals de twee onmiddellijke voorgangers van Dispa.⁴¹ Inderdaad waren Guilielmus Moeits (1603), Jacobus van Merlo (1680-1688), Guilielmus Gerardus Charles (1719), Joannes Judocus Charles (1720-1723), Joannes Albertus Portz (1724) en Theodorus Ludovicus Petit (1725-1741) leken. Het aantal jaren waarin een leek officiaal was, bedraagt maximaal 29 jaar, dus nog geen kwart van de tijdsduur waarin de kerkelijke rechtbank werkzaam was (1569-1797). De opmerking "gedurende vele jaren" in het processtuk van de bisschop in 1728 moet dus gerelativeerd worden. Niettemin wijkt de situatie in het bisdom Roermond kennelijk af van die in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen, waar de officiaal steeds een geestelijke was.⁴² De leken-officialen werden gerekruteerd uit de advocaten die voor procespartijen voor het Hof van Gelder te Roermond werkzaam waren.⁴³ Tussen enkele officialen bestonden familiebanden. Guilielmus Gerardus Charles en Joannes Judocus Charles waren vader en zoon, Theodorus Ludovicus Petit en Petrus Henricus Petit waren broers.⁴⁴

Tenslotte valt nog te wijzen op de functie van vice-officiaal die af en toe in de bronnen wordt genoemd. De vonnissen in de vonnisregisters over de jaren 1656-1694 zijn bijna uitsluitend op naam van de officiaal uitgesproken. Soms staan zij op naam van de vice-officiaal, zoals in de perioden september 1686 – maart 1687, juli 1687, maart – april 1691 en febru-

39 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 31, nr. 4, f. 14; archief kathedrale kapittel Roermond, inv.nr. 4, f. 226v.-227; archief bisschop Roermond, voorl.nr. 25, acta episcopalia 1754-1781, p. 348, 375.

40 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 1, acta episcopalia 1665-1670, f. 69v.-70; archief officiaal Roermond, inv.nr. 63 procesnr. 545.

41 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 48A, nr. 1a.

42 De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak I*, 33.

43 RHCL, archief Hof van Gelder te Roermond, inv.nrs. 111, f. 1v.-2 (J. van Merlo); 112, f. 95 (T.L. Petit); 113, f. 7v. (J.J. Charles), 26 (J.A. Portz); 292 procesnr. 102 (W. Moeits).

44 RHCL, archief familie Van den Bergh te Roermond, inv.nr. 51.

ari 1693.⁴⁵ Volgens een rekest van Theodorus Ludovicus Petit van 6 juli 1730 kwamen ook in het thans niet meer voorhanden vonnisregister over de jaren 1695-1729 vonnissen van de vice-officiaal voor. Blijkens een brief van de bisschop aan het Hof van Gelder van 26 juni 1724 had hij Joannes Franciscus Dispa "gemaectt onse vice-official ende successive official". Aangezien de benoemingsakte van Dispa van 17 augustus 1723 de kort tevoren op 4 juni 1723 overleden Joannes Judocus Charles als voorganger noemt, zal zeker in dit geval Dispa voor Charles als vice-officiaal het ambt hebben waargenomen.⁴⁶

Benoeming

De officiaal werd, evenals de promotor en de griffier van de kerkelijke rechtbank, benoemd door de bisschop. Zoals elders verloor hij zijn functie bij vertrek of overlijden van de bisschop. Opdat de werkzaamheden gecontinueerd konden worden, benoemde het kathedrale kapittel in zo'n geval op korte termijn een officiaal, hetgeen in veel gevallen op een herbenoeming neerkwam. Henricus van Dilsen werd zelfs twee keer, in 1657 en 1666, door het kathedrale kapittel herbenoemd.⁴⁷ De door het kapittel benoemde werd vervolgens weer door de nieuwe bisschop gecontinueerd, zoals uitdrukkelijk blijkt ten aanzien van Petrus Henricus Petit. Hij werd op 14 januari 1746 door het kapittel benoemd, nadat bisschop Van Werbrouck afstand had gedaan van het bisdom Roermond. Zijn opvolger benoemde Petit opnieuw tot officiaal op 16 november 1747.⁴⁸ De officiaal legde na zijn (eerste) benoeming de eed af in handen van de bisschop en bij sedisvacatie in handen van de vicaris-generaal.⁴⁹ Een iets uitvoeriger verslag van de installatie van de officiaal is bekend van 15 november 1603. De bisschop zat toen het eerste gedeelte van de rechtszitting voor. De nieuw benoemde officiaal Guilielmus Moeits trad naar voren, raakte relieken aan en legde de eed op het evangelie af. Daarna nam hij gekleed in toga, tuniek en baret plaats op de verheven zetel.⁵⁰

In de jaren twintig van de achttiende eeuw werd twee keer de vraag opgeworpen of de bisschop een door hem benoemde officiaal ook weer naar welgevallen mocht ontslaan. Einde april 1724 wendde Joannes Franciscus Dispa zich tot de aartsbisschop van Mechelen met de klacht dat de bisschop van Roermond hem zonder reden uit het ambt van officiaal trachtte te verwijderen. Naar de mening van Dispa was zijn benoeming niet

45 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nr. 226, f. 57-63v., 66v., 104-104v., 116.

46 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuilles 46, nr. 4; 48A, nr. 1a.

47 RHCL, archief kathedrale kapittel Roermond, inv.nr. 3, f. 73-73v.; archief bisschop Roermond, voorl.nr. 1, acta episcopalia 1665-1670, f. 27v.-28.

48 RHCL, archief kathedrale kapittel Roermond, inv.nr. 5, f. 22v.-23; archief bisschop Roermond, voorl.nr. 21, acta episcopalia 1746-1749, p. 192-193.

49 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 3, acta episcopalia 1677-1692, p. 272; 12, acta episcopalia 1722-1725, p. 324-325; portefeuille 31, nr. 1a.

50 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nr. 20, f. 108.

Franciscus Sanguessa, bisschop van Roermond (1722-1741) die in de jaren 1732-1741 tevens als officiaal optrad. Bisschopshuis Roermond. Olieverf op doek (foto Persdienst bisdom Roermond).

aan tijd, welgevallen van of herroeping door de bisschop onderworpen. Het ambt zou enkel vacant komen door overlijden, vrijwillige afstand of het begaan van een misdrijf. Dispa verzocht de aartsbisschop om zijn afzetting ongedaan te maken. De bisschop van Roermond, Sanguessa, had inmiddels Joannes Albertus Portz tot officiaal benoemd. Portz vroeg op 4 mei 1724 aan het Hof van Gelder te Roermond om hem in het bezit van het ambt van officiaal te handhaven, maar het Hof besliste bij tussenvonnis van 13 mei 1724 in het voordeel van Dispa die dus zijn ambt van officiaal kon blijven uitoefenen.

De bisschop had een geheel andere versie van het voorgevallene. Hij schilderde allereerst het beeld van een jonge ambitieuze priester die er uiteindelijk niet voor terugschrok om zijn weldoener en superieur te bruuskieren. Sanguessa had Dispa aanbevolen bij zijn voorganger die hem eerst als schrijver en daarna als secre-

taris aantrok. Vervolgens had Dispa wel drie beneficies weten te verwerven waaronder die van kanunnik en scholaster van het kathedrale kapittel en tenslotte had Sanguessa hem tot officiaal benoemd, ofschoon hij geen rechten had gestudeerd en geen kennis had van de rechtspraktijk. Dispa die een “violente ende ijdele conduite” had, was nog niet tevreden. Hij dong naar het opengevalen ambt van deken van het kapittel. De bisschop wilde hem niet als eerste op de voordracht zetten, enerzijds omdat hij al drie beneficies bezat, zodat het onbetamelijk zou zijn hem nog een vierde te verlenen, en anderzijds omdat twee andere solliciterende kanunniken qua leeftijd en anciënniteit de voorrang hadden. Over de uitslag was Dispa “vermeynende dat alles voor hem ende niet voor iemand anders moet wesen” zeer misnoegd. Hij had de brutaliteit gehad om de bisschop onder de maaltijd in aanwezigheid van twee uitgenodigde jezuïeten en het personeel uit te maken voor zijn gezworen vijand en te bedanken voor alle functies (hem te bedancken ofte sich af te dancken van alle dinsten). De bisschop had Dispa daarop eveneens ontslagen uit alle functies en kort daarop Portz tot officiaal benoemd.

De bisschop achtte het onverantwoord een officiaal te moeten dulden die hij niet vertrouwde en die zich niet ontzag hem als een weerspannige ondergeschikte te beledigen.

Voorts was Dispa geen jurist die de bisschop in rechtszaken kon vervangen en tenslotte had hij zelf ontslag genomen. De bisschop was er door geraakt dat zijn beslissing voor het Hof werd aangevochten. Hij was overigens van mening dat "aen ons geoorloft is oock sonder official onse judicature persoonlijk te exerceeren ende soo noodigh te delegeren aen dusdanige persoon dewelcke wij tot den dinst van ons bisdom het meest bequaem oordeelen".

Bij interlocutoir vonnis van 13 mei 1724 stelde het Hof vast dat partijen het oneens waren over de vraag of Dispa bedankt had voor zijn functies, inclusief het ambt van officiaal, en gaf partijen opdracht tot bewijs. Bij sententie van 27 oktober 1724 oordeelde het Hof dat genoegzaam bewezen was dat Dispa zelf ontslag had genomen. Het hief de bezitshandhaving van Dispa c.q. de schorsing van Portz van 13 mei 1724 op en bevestigde laatstgenoemde in het bezit van het ambt van officiaal. De bisschop bevestigde op dezelfde dag zijn eerdere benoeming van Portz.⁵¹ Dispa kwam kennelijk pas enkele jaren later tot actie. In een rekest aan de nuntius liet hij in 1728 weten dat de bisschop ten onrechte Portz en na diens dood Theodorus Ludovicus Petit tot officiaal had benoemd en dat het Hof tegen de verwachting in Portz in het bezit had gehandhaafd. Dispa restte nu slechts de mogelijkheid om een petitoire actie, een proces over het eigendomsrecht, te starten. Hij verzocht derhalve de nuntius om de officiaal van het aartsbisdom Mechelen en synodale rechter als gedelegeerd rechter aan te wijzen. Deze laatste, Amatus Ignatius de Coriache, dagvaardde op 7 augustus 1728 de bisschop en Petit, maar wees bij vonnis van 16 augustus 1729 de vordering van Dispa als ongefundeerd af. In een persoonlijke brief van 6 januari 1730 schreef De Coriache aan de bisschop over de beweegredenen van het vonnis. Onder de rechtsgeleerden die hij had geraadpleegd, waren er die zich uitspraken voor de afzetbaarheid van de officiaal, anderen waren, afgezien daarvan, van mening dat het gebrek aan respect ontslag rechtvaardigde. Bovendien lag er veel tijd tussen het vonnis van het Hof en het instellen van de petitoire actie, waardoor Dispa de schijn had gewekt dat hij zich bij zijn ontslag had neergelegd. De petitoire actie was dus veel te laat ingesteld.⁵²

De bisschop had kennelijk geen gelukkige hand in de keuze van de officiaal, want over de nieuw benoemde Theodorus Ludovicus Petit was hij na enige jaren niet tevreden. Petit was hem aanbevolen als een geleerd man en goede rechter, maar hij was volgens de bisschop geheel onbekwaam voor dit ambt. Hij had verschillende grove vergissingen gemaakt die door de "overrichter", in hoger beroep dus, moesten worden rechtgetrokken. De bisschop liet de volgende rechtsvragen formuleren: Is het aan de bisschop geoorloofd van officiaal te veranderen en een ander te benoemen? In de benoemingsakte was een voorbehoud opgenomen (...salva tamen nostra autoritate haec et personam ad libitum nostrum mutandi). Kon de officiaal afgezet worden op grond van deze clause? Zo nee, waren dan de gemaakte fouten

51 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 48A, nr. 1a; voorl.nr. 12, acta episcopalia 1722-1725, p. 274-277.

52 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 48A, nr. 1a.

en klachten voldoende om hem te ontslaan? Antwoorden op deze vragen zijn niet bekend, maar wel de reactie van advocaat P.D. Caesmaker te Gent van 25 januari 1730 op de vraag hoe de praktijk in het bisdom Gent was ten aanzien van de afzetbaarheid van ambtenaren van het officialaat naar welgevallen van de bisschop. Caesmaker antwoordde dat onder de bisschoppen De Grobbendonck, Van Horenbeke, De Hornes en de huidige, dus sinds 1677, geen enkele beambte van het officialaat uit zijn functie was gezet, zodat zij in praktijk onafzetbaar waren.⁵³

Bisschop Sanguessa heeft uiteindelijk Petit opzijgezet, waarover later meer, maar hem niet ontslagen. In 1738 noemde Petit zich zelf nog officiaal van dit bisdom.⁵⁴ Het ambt dat hij nog slechts in naam bekleedde, verloor hij pas bij de sedisvacatie ontstaan door het overlijden van Sanguessa in 1741. Het kathedrale kapittel benoemde toen Joannes Franciscus Dispa tot vicaris-generaal en officiaal, die dit laatste ambt nu voor de tweede keer te vervullen kreeg. In mei 1764 bleek Petrus Henricus Petit wegens ouderdom niet meer in staat om het ambt van officiaal uit te oefenen. Hij werd niet ontslagen, maar de bisschop benoemde de kanunnik en scholaster Henricus Gielen om de zaken van het officialaat te behartigen.⁵⁵ Blijkens deze voorbeelden uit praktijk was ook de Roermondse officiaal in principe voor het leven benoemd.

De promotor

Zoals in de andere bisdommen in de Zuidelijke Nederlanden vervulde de promotor de rol van openbaar ministerie dat in strafzaken als eisende partij optrad.⁵⁶ Een overzicht van zijn taken biedt de benoemingsakte van Wilhelmus Stas van 23 juni 1592 tot promotor, procureur-generaal en momboir van de bisschoppelijke zetel. Hij moest waken over het recht en de rechtspraak van de bisschop. Hij moest de wezen, minderjarigen, maagden, weduwen en andere "miserabiles personas" beschermen en de delinquenten die onder de bisschoppelijke rechtsmacht vielen, beboeten c.q. voor het gerecht dagen. Op dezelfde dag werden met de nieuw benoemde die het ambt van promotor en momboir in het gehele bisdom zou uitoefenen, onder andere de volgende afspraken gemaakt. Hij diende het ambt getrouw uit te oefenen en te leven zoals het een priester betaamde. Hij mocht niemand dagen of gevangen nemen wegens excessen zonder medeweten en toestemming van de vicaris-generaal of officiaal, tenzij de omstandigheden het vereisten. In geval van ernstige overtredingen mocht de promotor pas optreden na voorafgaand ge-

53 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 48A, nr. 1a; voorl.nr. 12, acta episcopalia 1722-1725, p. 324-325.

54 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 115, nr. 2.

55 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 49B, nr. 19.

56 De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak I*, 49-50; Monballyu, 'Kerkelijke rechtbank', 126-127.

rechtelijk onderzoek, behalve wanneer deze overtredingen algemeen bekend waren of de officiaal zo'n onderzoek niet nodig achtte. De promotor zou een salaris ontvangen van 150 Brabantse gulden en een derde van de boeten. Hij zou eenzelfde woning krijgen in het bisschoppelijk hof als Medemblick, auditeur van de Gelders-Hollandse Rekenkamer te Roermond, en zijn gezin bezaten.⁵⁷

De vicaris-generaal zou de promotor een kerker voor de gevangenen ter beschikking stellen en voor voedsel zorgen. De sleutel berustte echter in handen van de promotor. Over deze gevangenis is verder maar weinig bekend. Havensius vermeldt dat eerder in 1575 een regulier priester wegens ernstige excessen gedurende 21 dagen in detentie zat in de kerker van de promotor en vervolgens door de bisschop tot levenslange kerkerstraf overeenkomstig de orderegel werd veroordeeld.⁵⁸

Overtredingen en misdrijven moesten uiteraard de promotor ter kennis worden gebracht. Op het reeds genoemde lijstje van aandachtspunten dat bisschop Cuyckius op 29 juli 1597 opstelde ten behoeve van de landdekens om deze met de pastoors van hun dekenaat te bespreken, bevond zich het gebod aan de pastoors om geconstateerde excessen binnen acht dagen aan de landdeken, de bisschop of diens officiaal te melden. Toen de vicaris-generaal Jacobus van Oeveren op 20 juli 1666 de landdekens herbenoemde, gaf hij tevens een overzicht van hun taken. Zij mochten niet optreden tegen excessen, overtredingen of nalatigheid in kerkelijke voorschriften, maar zij moesten deze melden aan de vicaris-generaal, de officiaal of de promotor. Ook de nieuw benoemde deken van het dekenaat Montfort, Joannes Christianus Oddaer, pastoor te Echt, moest blijken zijn benoemingsakte van 10 december 1720 de namen van delinquenten doorgeven aan de bisschop of diens promotor.⁵⁹

Het ambt van promotor werd voor zover bekend vervuld door Joannes Heyden van Asch (1569-1592), Wilhelmus Stas (1592)⁶⁰ Adam Fabri (1610-1611),⁶¹ Joannes Hergraven

57 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 31, nr. 4, f. 14-15. Zie voor de auditeur en latere rekenmeester Medemblick: A. Vandenbulcke, *Répertoire des officiers des Chambres des comptes de Lille, Bruxelles et Ruremonde (XVIIe s.)* Studia 74 (Brussel 1998) 89.

58 Havensius, *Commentarius*, 164.

59 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 80, nr. 4; voorl.nrs. 1, acta episcopalia 1665-1670, f. 30v.; 10, acta episcopalia 1718-1720, p. 362. Vergelijk: P. Bar, 'Le fonctionnement de la justice ecclésiastique liégeoise sous l'ancien régime: l'exemple des affaires matrimoniales', *Leodium. Publication périodique de la Société d'Art et d'Histoire du diocèse de Liège* 68 (1983) 34; M. Therry, 'Geloven in de kroeg. God, kerk en eer in de herbergen van het 17e-eeuwse bisdom Brugge', in: E. Put e.a. (red.), *Geloven in het verleden. Studies over godsdienstig leven in de vroegmoderne tijd, aangeboden aan Michiel Cloet* (Leuven 1996) 180.

60 Havensius, *Commentarius*, 109; RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 31, nr. 4, f. 14-15.

61 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 37 procesnr. 1.

(1619-1627),⁶² Antonius Cruysancker (1633-1666),⁶³ Joannes Henricus Cox (1668-1695),⁶⁴ Hermanus de Haes (1695-1720),⁶⁵ Petrus Buyckman (1720-1723),⁶⁶ Joannes Josephus Habrix (1723-1736),⁶⁷ Theodorus Timmermans (1737-1756),⁶⁸ Hubertus van Namen (1758-1773),⁶⁹ en Franciscus Joannes Albertus Ramaeckers (1773-1794).⁷⁰

Aangezien de promotor Henricus Cox wegens ziekte zijn ambt niet meer kon vervullen tot nadeel van de bisschoppelijke rechtbank en partijen, werd Hermanus de Haes in 1693 tot vice-promotor benoemd. Eveneens werd Petrus Buyckman in 1715 tot vice-promotor benoemd, terwijl zijn benoeming tot promotor in 1720 volgde.⁷¹ De vice-promotor nam dus het werk van de promotor over, terwijl de laatste in ieder geval in naam zijn functie behield. Promotor en vice-promotor worden in de periode van 15 december 1693 tot 6 oktober 1694 naast elkaar in het vonnisregister genoemd. Een dergelijke overgangssituatie tussen Joannes Henricus Cox en Hermanus de Haes moet ook eerder in augustus-september 1667 tussen Antonius Cruysancker en Joannes Henricus Cox hebben geheerst. Het vonnisregister maakt dan melding van een tweede promotor.⁷²

De promotor werd benoemd door de bisschop. Hij verloor zijn ambt, wanneer de bisschopszetel door overlijden of vertrek van de bisschop vacant werd. De promotor werd daarop door het kathedrale kapittel herbenoemd. De nieuw benoemde legde de eed af in handen van de bisschop respectievelijk de vicaris-generaal.⁷³

62 Cornelissen, 'Relationes Status', 48, 64.

63 Cornelissen, 'Relationes Status', 71; RHCL, archief kathedrale kapittel, inv.nr. 3, f. 73-73v.; archief bisschop Roermond, voorl.nr. 1, acta episcopalia 1665-1670, f. 27v.-28.

64 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nrs. 64 procesnr. 556; 66 procesnr. 558; 113 procesnr. 1295; archief bisschop Roermond, voorl.nr. 4, acta episcopalia 1692-1700, f. 15v.

65 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 4, acta episcopalia 1692-1700, f. 15v.; archief officiaal Roermond, inv.nrs. 113 procesnr. 1300; 141 procesnr. 1724.

66 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 37B, acta episcopalia 1709-1718 B, f. 246v.; 10, acta episcopalia 1718-1720, p. 322; 12, acta episcopalia 1722-1725, p. 122-124.

67 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 12, acta episcopalia 1722-1725, p. 122-124; archief officiaal Roermond, inv.nr. 168 procesnr. 2065.

68 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 15, acta episcopalia 1733-1737, p. 487; 21, acta episcopalia 1746-1749, p. 127; archief kathedrale kapittel, inv.nr. 4, f. 228v.-229; archief officiaal Roermond, inv.nr. 184 procesnr. 2267.

69 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 184 procesnr. 2278; archief bisschop Roermond, voorl.nr. 25, acta episcopalia 1754-1781, p. 476.

70 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 25, acta episcopalia 1754-1781, p. 476. Zie ook noot 38.

71 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 4, acta episcopalia 1692-1700, f. 5v.; 37B, acta episcopalia 1709-1718 B, f. 246v.

72 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nrs. 226, f. 121v.-130v.; 225, f. 162v.-165.

73 RHCL, archief kathedrale kapittel, inv.nrs. 3, f. 73-73v.; 4, f. 228v.-229; archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 1, acta episcopalia 1665-1670, f. 27v.-28; 15, acta episcopalia 1733-1737, p. 487; portefeuille 35, nr. 1a.

Slechts één van de bekende promotores was priester, de in 1592 benoemde Wilhelmus Stas. Adam Fabri (1610-1611), Joannes Hergraven (1619-1627), Antonius Cruysancker (1633-1666) en Joannes Henricus Cox (1668-1693) waren jurist, licentiaat in de beide rechten. De graad van licentiaat werd in de zeventiende eeuw door de bisschop op prijs gesteld. In 1702 richtte de promotor Hermanus de Haes een verzoekschrift aan de vorst. Hij betoogde dat hij, nadat hij twintig jaar procureur bij het Hof van Gelder en het officialaat was geweest, door de bisschop benoemd was tot promotor op voorwaarde dat hij de graad van licentiaat in de beide rechten zou behalen. Omdat hij echter al vijftig jaar was, een groot gezin had en vele ambtsbezigheden, was hij niet in de gelegenheid geweest om, zoals andere Roermondse advocaten, te Rome of Pavia de titel te behalen. Bovendien was bij plakkaat van 27 april 1695 verboden iemand als advocaat toe te laten, wanneer de kandidaat niet gedurende vier jaar te Leuven met vrucht had gestudeerd. De Haes had nu op 3 april 1700 de graad van licentiaat aan de universiteit van Harderwijk behaald en was als advocaat bij het officialaat toegelaten. Teneinde nu ook voor het Hof van Gelder als advocaat te kunnen optreden, verzocht De Haes aan de vorst ontheffing van het vereiste om gedurende vier jaar te Leuven gestudeerd te hebben, welke hem op 27 juni 1702 werd verleend.⁷⁴

De bisschop had dus veel geduld gehad. Nadat De Haes in 1693 tot vice-promotor was benoemd, duurde het nog zeven jaar voordat hij licentiaat in de beide rechten werd. Ook de meeste opvolgers van De Haes waren bij hun benoeming geen afgestudeerde juristen, maar procureurs bij het Hof van Gelder, vaak tevens notarissen, die het geldende recht en de procesgang in de praktijk hadden geleerd.⁷⁵ Enkel de laatste promotor F.J.A. Ramaeckers (1773-1794) was wederom licentiaat in de beide rechten.

Het ambt van promotor kon gecombineerd worden met dat van advocaat of procureur van partijen in civiele procedures, ook voor het officialaat.⁷⁶ Een andere nevenfunctie had Joannes Heyden van Asch (1569-1592) die rentmeester van het ambt Kessel (1578-1602) en rentmeester van het ambt Krickenbeck (1582-1602) was.⁷⁷ De overige nevenfuncties van de promotores lagen in de sfeer van de rechtspraak. Antonius Cruysancker (1633-1666) was in de jaren 1637-1642 ook schepen te Roermond en zeker in de jaren 1653-1654 promotor van het kathedrale kapittel om voor dit kapittel acties te kunnen instellen tegen nalatige kanniken en suppoosten.⁷⁸ Petrus Buyckman was bij zijn benoeming tot promotor in 1720 ook schout van Swalmen. Ten aanzien van overtredingen die zowel door de officiaal als de

74 RHCL, archief Hof van Gelder te Roermond, inv.nr. 112, f. 110-111v.

75 RHCL, archief Hof van Gelder te Roermond, inv.nrs. 111, f. 127v-129; 112, f. 21v., 113v.; 113, f. 51v., 126v.-128v.; 114, f. 153.

76 RHCL, archief Hof van Gelder te Roermond, inv.nr. 112, f. 110-110v.; archief officialaat Roermond, inv.nr. 119 procesnr. 1836.

77 RHCL, archief Gelderse Rekenkamer Roermond, inv.nrs. 537-540, 569-575.

78 G.H.A. Venner, 'De schepenen, raadsverwanten en burgemeesters van Roermond sedert 1637', *PSHAL* 124 (1988) 148; archief kathedrale kapittel, inv.nr. 3, f. 48-49.

wereldlijke rechter (de schepenbank) behandeld konden worden, de zogenaamde *causae mixti fori*, waarover later meer, kreeg hij voor Swalmen ontheffing om deze zaken voor de officiaal te brengen.⁷⁹

De laatste promotor, de jurist Franciscus Joannes Albertus Ramaeckers (1773-1794) was in de jaren 1772-1796 schepen van Roermond en raadsburgemeester in 1794. Ook in de Franse tijd zou hij rechterlijke ambten als vrederechter en president van de rechtbank in eerste aanleg te Roermond vervullen.⁸⁰ Een andere promotor, Joannes Hergraven (1619-1627), werd nadien in 1628 benoemd tot raadsheer van het Hof van Gelder te Roermond.⁸¹

De griffier

De griffier of actuarius was verantwoordelijk voor het archief van het officialaat. Hij schreef het tijdens de rolzitting verhandelde in het rolregister in. Hij schreef de minuut-vonnissen in het protocol van vonnissen over. Hij vervaardigde de uittreksels uit het rolregister die deel uitmaakten van de procesdossiers, evenals de uitgaande stukken als dagvaardingen en vonnissen. De griffier bewaarde de door partijen geconsigneerde gelden.⁸² Op 4 februari 1771 beval de bisschop aan de officiaal, de promotor en de griffier om telkenjare vóór Kerstmis, in 1771 vóór Pasen, een overzicht in te dienen van de nog niet betaalde rechten op straffe van schorsing. De griffier moest dit bevel inschrijven. Of het besluit effect heeft gehad, is niet bekend.⁸³

Het ambt van griffier werd, voor zover bekend, vervuld door Aegidius Tsungen of Gillis Tsiongen (1569-1573),⁸⁴ Adam Fabri (1619-1656),⁸⁵ Henricus Diester (1656-1680),⁸⁶

79 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 10, acta episcopalia 1718-1720, p. 322-323.

80 Venner, 'Schepenen, raadsverwanten', 151; H. van der Bruggen, 'Mr. Frans Ramaeckers, de eerste Roermondse rechtbankpresident (1800-1816)', in: A.M.J.A. Berkvens e.a. (red.), *Rechtspraak in Roermond. Van Soevereine Raad naar Rechtbank Limburg (1580-2012)* (Hilversum 2013) 133-138.

81 RHCL, archief Staten Overkwartier, inv.nr. 1332.

82 RHCL, archief officialaat Roermond, inv.nrs. 13, 14; archief bisschop Roermond, voorl.nr. 16, acta episcopalia 1737-1741, p. 268-269.

83 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 25, acta episcopalia 1754-1781, p. 428.

84 Havensius, *Commentarius*, 109; archief officialaat Roermond, inv.nr. 75 procesnr. 716.

85 Cornelissen, 'Relationes Status', 55, 64; RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 27A, p. 285-287; *Brieve déduction de fait avec quelques documens de la part de l'évesque de Ruremonde touchant la difficulté que luy font présentement les Estats de Gueldres* (1663) 9 (tweede telling).

86 RHCL, archief kathedrale kapittel, inv.nr. 3, f. 73-73v.; archief bisschop Roermond, voorl.nr. 1, acta episcopalia 1665-1670, f. 27v.-28.

Gerardus Driessens (1680-1689), Theodorus Goeseman (1689-1723),⁸⁷ Joannes Seerlings (1723-1755)⁸⁸ en Josephus Antonius Theunissen (1755-1794).⁸⁹

Antoon Meo wordt in de jaren 1688-1689 als plaatsvervangend griffier vermeld, maar is niet griffier geworden. Anderen, Joannes Seerlings, benoemd in 1723, en Josephus Antonius Theunissen, benoemd in 1755, traden enige jaren vóór hun benoeming als plaatsvervanger op. Seerlings schreef in 1747 dat hij al vanaf 1718 het ambt van griffier had vervuld. Na de dood van Goeseman had Seerlings zonder onderbreking het griffierschap uitgeoefend en werd dus in 1723 in dit ambt gecontinueerd. Nu in 1747 liet Seerlings aan de bisschop weten dat hij bij ziekte of andere verhindering gebruik had gemaakt van de diensten van Josephus Antonius Theunissen. Hij verzocht de bisschop om Theunissen tot plaatsvervanger te benoemen, hetgeen de bisschop op 8 maart 1747 deed. Toen Theunissen op 13 mei 1755 tot griffier werd benoemd, wees de bisschop in de benoemingsakte niet naar de voorafgaande periode waarin Theunissen plaatsvervanger was geweest.⁹⁰ Na zijn benoeming wendde Theunissen zich tot het stadsbestuur van Roermond met het verzoek om zoals zijn voorgangers vrijstelling van stadslasten en accijnzen te mogen genieten. Het stadsbestuur verleende de vrijstelling op 14 juli 1755.⁹¹

Zoals de officiaal en de promotor werd de griffier benoemd door de bisschop. Hij verloor zijn ambt, wanneer de bisschopszetel door overlijden of vertrek van de bisschop vacant werd. De griffier werd daarop door het kathedrale kapittel herbenoemd.⁹² In 1700 legde de herbenoemde Goeseman de eed af in handen van de vicaris-generaal. In 1747 en 1755 legde Theunissen de eed af in handen van de officiaal.⁹³ In rang stond de griffier in ieder geval vanaf 1750 waarschijnlijk een trede lager dan de officiaal en de promotor die door de bisschop werden beëdigd.

Van de bekende griffiers waren er drie priester, te weten Gerardus Driessens (1680-1689), Joannes Seerlings (1723-1755) en Josephus Antonius Theunissen (1755-1794). Adam Fabri (1619-1656), Henricus Diester (1656-1680) en Gerardus Driessens (1680-1689) waren licentiaat in de beide rechten, Theodorus Goeseman (1689-1723) zelfs doctor in de beide rechten. Gedurende de zeventiende eeuw waren dus in de regel de officiaal, de promotor

87 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 35, nr. 1; voorl.nr. 12, acta episcopalia 1722-1725, f. 122-124.

88 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs 12, acta episcopalia 1722-1725, p. 122-124; 25, acta episcopalia 1754-1781, p. 31.

89 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 25, acta episcopalia 1754-1781, p. 31; portefeuille 49B, nr. 19. Zie ook noot 38.

90 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 21, acta episcopalia 1746-1749, p. 99; 25, acta episcopalia 1754-1781, p. 31; portefeuille 49B, nr. 19.

91 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 53D, nr. 2.

92 RHCL, archief kathedrale kapittel, inv.nrs. 3, f. 73-73v.; 4, f. 229-229v.; archief bisschop Roermond, voorl.nr. 1, acta episcopalia 1665-1670, f. 27v.-28.

93 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuilles 35, nr. 1; 49B, nr. 19.

en de griffier jurist, in de achttiende eeuw veelal enkel de officiaal. Van de griffiers die jurist waren, oefenden in elk geval Adam Fabri, Henricus Diester en Theodorus Goeseman tevens het ambt van advocaat bij het Hof van Gelder te Roermond uit.⁹⁴ Adam Fabri die in 1610-1611 het ambt van promotor vervulde, was in ieder geval sinds 1646 tevens vice-momboir van hetzelfde Hof van Gelder.⁹⁵ Omgekeerd werd de griffier Gerardus Driessens in 1689 promotor.

Van de griffiers die geen jurist waren, vervulde Gillis Tsiongen (1569-1573) naast of na het ambt van griffier dat van rentmeester van het ambt Montfort, Roermond en Erkelenz in de jaren 1578-1589/1590.⁹⁶ Josephus Antonius Theunissen (1755-1794) combineerde het griffierschap van het officialaat sinds 1771 met het ambt van secretaris van het kathedrale kapittel.⁹⁷

Overige functionarissen

Blijkens de mededelingen van Havensius had Lindanus in 1569 twee procureurs bij het officialaat benoemd, te weten Daniel Laet a Vlierden en Theodoricus Hoek van Grave. De eerstgenoemde komt later in de jaren 1579-1589 nog voor als notaris en in de periode 1582-1590 als procureur bij het Hof van Gelder.⁹⁸ Aangezien advocaten en procureurs voor het Hof én voor het officialaat werkzaam waren, was het gevaar aanwezig dat zij de rechtsmacht van de bisschop in gevaar brachten. Op verzoek van de promotor verbood de officiaal op 14 december 1689 aan de praktijzjns van het officialaat om een vonnis van de kerkelijke rechtbank voor de wereldlijke rechter aan te vechten of anderszins de rechtsgang te hinderen op straffe van schorsing. Een maand later, op 20 januari 1690, bepaalde de bisschop dat alleen advocaten en procureurs die in handen van de officiaal de eed hadden afgelegd, zouden worden toegelaten. Deze regel gold niet enkel voor de toekomst, maar krachtens beschikking van 31 januari 1690 ook voor de reeds fungerende advocaten en procureurs. De eed die inderdaad vanaf 1 februari 1690 door procureurs en advocaten werd afgelegd, omvatte de aanvaarding van de katholieke leer en het gezag van de paus, de afzwering van ketterij, het naleven van de statuten van de kerkelijke rechtbanken, gehoorzaamheid aan de bisschop, zijn vicaris-generaal en officiaal, en de belofte om niets tegen de kerkelijke rechtsmacht te

94 RHCL, archief officialaat Roermond, inv.nr. 71 procesnr. 692; archief Hof van Gelder te Roermond, inv.nrs. 101; 112, f. 15v.-16; archief bisschop Roermond, voorl.nr. 27A, p. 285-287.

95 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 27A, p. 285-287; Handschriftencollectie Rijksarchief in Limburg, inv.nr. 515.

96 RHCL, archief Gelderse Rekenkamer Roermond, inv.nrs. 647-656. Zijn weduwe wordt in november 1594 genoemd (RHCL, archief Hof van Gelder te Roermond, inv.nr. 290 procesnr. 48).

97 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 54A; archief kathedrale kapittel, inv.nr. 6, f. 91.

98 RHCL, archief Hof van Gelder te Roermond, inv.nr. 289 procesnrs. 5, 8, 19, 24, 25, 29.

ondernemen, maar deze te verdedigen en te bevorderen.⁹⁹ In oktober 1690 bleek dat sommige advocaten weigerden de eed af te leggen, zoals de advocaat Steintgens, die een vervanger, in casu de procureur De Haes, ter rolzitting liet verschijnen. Procureurs en advocaten mochten voortaan alleen uit eigen naam, niet namens een onbeëdigde ambtsgenoot, voor het officiaalaat werkzaam zijn.¹⁰⁰

Een procureur die niet in de pas liep, was Seger Albert Ramaeckers. Hij viel al op door dat de bisschop op 21 maart 1738 op zijn rekest uitdrukkelijk verklaarde dat de hoogte van de dos, het geldbedrag verschuldigd na defloratie, altijd werd vastgesteld door de bisschop of zijn officiaal, vooral wanneer het proces tot het sluiten van een huwelijk of tot dotatie voor de kerkelijke rechtbank was aangespannen en aldaar was beslist.¹⁰¹ Op 19 november 1738 stelde de bisschop met leedwezen vast dat Ramaeckers in strijd met de afgelegde eed niet alleen de kerkelijke rechtsmacht aantastte, maar ook zijn gezag en de eer van de gedelegeerden die de rechtspraak uitoefenden. De bisschop schorste Ramaeckers als procureur, welk besluit de griffier aan de betrokkene en partijen bekend moest maken. Op herhaald verzoek van Ramaeckers hief de bisschop de schorsing op 6 januari 1739 weer op, nadat de gewraakte passages in het processtuk onleesbaar waren gemaakt.¹⁰² De procureurs en advocaten werden door de officiaal toegelaten en door deze beëdigd.¹⁰³

In de overeenkomst tussen de vicaris-generaal en de nieuwe promotor Wilhelmus Stas van 23 juni 1592 werd overwogen dat laatstgenoemde als priester geen daadwerkelijke uitvoering van beslissingen kon verrichten. Hij mocht daartoe twee, drie of meer helpers (satellites) aanstellen. Daarnaast is sprake van een of meer boden (literarum executorem) die door de vicaris-generaal op voordracht van de promotor zouden worden benoemd.¹⁰⁴ In de achttiende eeuw werd de bode door de bisschop benoemd en legde hij de eed af in handen van de officiaal.¹⁰⁵ De bode (apparitor) verloor in ieder geval tijdens de sedisvacatie van 1666 zijn functie. Hij werd door het kathedrale kapittel (her)benoemd.¹⁰⁶ Afgezien van de bode werden ook kosteren en (tevens) schoolmeesters ingeschakeld om dagvaardingen te betekenen.¹⁰⁷

99 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nrs. 2-4; 28, f. 289-290v.

100 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nr. 5.

101 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 16, acta episcopalia 1737-1741, p. 79; archief officiaalaat Roermond, inv.nr. 186 procesnr. 2086.

102 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 16, acta episcopalia 1737-1741, p. 140-141, 152-153.

103 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nr. 6.

104 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 31, nr. 4, f. 14v.-15.

105 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 35, nrs. 1, 9; voorl.nr. 22, acta episcopalia 1750-1754, p. 424.

106 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 1, acta episcopalia 1665-1670, f. 27v.-28.

107 Zie afgezien van de procesdossiers ook: RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 37B, acta episcopalia 1709-1718 B, f. 273; 86.

III De verhouding tussen de bisschop en de officiaal

De bisschop naast de officiaal

De officiaal was, zoals boven vermeld, de plaatsvervanger van de bisschop die kennis nam van alle zaken die onder de rechtsmacht van de bisschop vielen. Hij wees definitieve vonnissen waarvan geen beroep op de bisschop mogelijk was. Beroep tegen een vonnis kon slechts worden aangetekend voor de officiaal van een ander bisdom. De officiaal en de bisschop vormden samen slechts één rechtbank.¹⁰⁸ Zo werd het ook eigentijds geformuleerd in de exceptie van Joannes Pontanus, pastoor te Blerick, in 1670: De bisschop en de officiaal zijn één en dezelfde (*cum autem tribunal episcopi et officialis sit unum et idem*).¹⁰⁹ Niettemin kwam het voor dat de bisschop soms naast de officiaal als rechter optrad, zelfs in processen die voor de officiaal aanhangig waren (geweest).

Het optreden van de bisschop als rechter is tenminste een keer aanleiding geweest tot een twistpunt. In januari 1687 verzocht de pastoor van Erkelenz aan de bisschop om het Onze-Lieve-Vrouwekapittel te Aken te gelasten hem jaarlijks een bijdrage in het levensonderhoud te verstrekken uit de grote tienden die het kapittel te Erkelenz bezat. Aangezien het kapittel verstek liet gaan, bepaalde de bisschop op 27 maart 1687, alvorens een definitief vonnis te wijzen, dat het kapittel jaarlijks een hoeveelheid graan aan de pastoor moest uitkeren. Het kapittel wendde zich daarop op 10 september 1687 tot de officiaal met het verzoek te mogen bewijzen dat de pastoor de beschikking onder valse voorwendselen had verkregen. De pastoor betoogde evenwel dat het kapittel zich tevergeefs verzette tegen het voorlopige vonnis. Nu de bisschop kennis had genomen van de zaak, kon deze niet terugkeren naar de officiaal. Aangezien de hogere rechter had gesproken, diende de lagere te zwijgen. Bovendien betrof het een voorlopig vonnis dat nageleefd diende te worden, voordat verzet toegelaten was. Het kapittel van Aken stelde op zijn beurt dat het absurd was dat bij afwezigheid van de bisschop – hij was naar het hof van de koning in Madrid vertrokken – geen recht zou worden gesproken. Aan de officiaal was de rechtspraak gedelegeerd, ook in zaken waarvan de bisschop kennis had genomen. In zijn dupliek van 11 november 1687 ging de pastoor van Erkelenz niet meer op de competentie van de officiaal in, maar gaf aan dat de bisschoppen overeenkomstig het Concilie van Trente beschikkingen konden treffen over het levensonderhoud van pastoors. De officiaal wees in zijn vonnis van 13 december 1687 de eis van het kapittel af. Aangezien het vonnis zoals gebruikelijk niet gemotiveerd is, blijft onbekend welke mening de officiaal over zijn rechtspraak had.¹¹⁰

108 De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak I*, 2, 30; Vleeschouwers-Van Melkebeek, *Officialiteit Doornik*, 126.

109 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 69 procesnr. 640.

110 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 3, acta episcopalia 1677-1692, p. 152-153; archief officiaal Roermond, inv.nrs. 98 procesnr. 1056; 226, f. 72v.

De processen die voor de bisschop werden gevoerd, kunnen in verschillende categorieën worden ingedeeld. Allereerst zijn er processen waar van concurrentie met de officiaal geen sprake is, omdat zij niet het bisdom Roermond betreffen. De bisschop trad als gedelegeerd rechter op, veelal in zaken van hoger beroep. Te noemen zijn het proces tussen Joannes Fimbry en Ignatius l'Espee c.s. over de inbezitstelling van een prebende in het kathedrale kapittel te Brugge in 1693-1694, het proces tussen Henricus Pelzer en H. Krufft over de inbezitstelling van een prebende in het Sint-Martinuskapittel te Kerpen in 1697-1698, een proces over belediging tussen de proost te Kerpen en een kanunnik aldaar in 1708 en een proces tussen Carolus Josephus Coloma, graaf van Bornem, en Alexander Coloma uit de jaren 1710-1712.¹¹¹

In sommige gevallen droegen beide partijen de beslissing van hun geschil aan de bisschop dan wel aan de vicaris-generaal als arbiter op. Arnold Beumer, beneficiant van het Onze-Lieve-Vrouwe-altaar te Vlodrop startte op 24 januari 1660 voor de vicaris-generaal een proces tegen zijn pastoor Ignatius Taillor over de vraag of bepaalde goederen tot zijn beneficie behoorden. Na een half jaar, op 12 juli 1660, noemde de vicaris-generaal zich scheidsrechter en rechter (in hac causa compromissario et iudice). Formeel werd de opdracht tot arbitrage pas op 15 december 1661 geregeld, toen partijen schriftelijk overeenkwamen de vicaris-generaal als arbiter te laten beslissen (*partes non valentes hanc causam via amabili componere eandem unanimi consensu per modum compromissi submiserunt iudicio et iudicaturae*).¹¹² Op 7 februari 1720 wees de bisschop vonnis over het onderhoud van de parochiekerk van Merkelbeek. Partijen, het kapittel van Sittard en de gemeenschap van Merkelbeek, hadden zich tevoren door compromis aan de bisschoppelijke uitspraak onderworpen.¹¹³ In 1738 startte Wilhelmus Janssen een procedure voor de bisschop tegen Renerus Deckers, pastoor te Nedercruchten, omdat de overleden broer Arnold Janssen van Deckers nog geld tegoed had wegens de bediening van het pastoorsambt van Nedercruchten. Arnold Janssen en Renerus Deckers hadden namelijk op 12 februari 1729 al vastgelegd eventuele geschillen ter arbitrage aan de bisschop op te dragen.¹¹⁴

Uit de praktijk blijkt dat ook processen waarbij het kathedrale kapittel en/of zijn kanunniken partij waren, voor de bisschop werden gevoerd. Te noemen is allereerst het proces tussen de kanunnik Gerardus Bosman en Johan Godfried Huyn, interveniënt voor Henricus van Dilsen, kanunnik, later officiaal, uit de jaren 1651-1653 over de inbezitstelling van een beneficie te Horst. Verder procedeerde Theodorus Roelofs, pastoor te Goch, tegen kanunnik Antonius Bosman over een grondrente in de jaren 1655-1656, het kathedrale kapittel tegen dezelfde Bosman over de ontruiming van een huis in 1657, het kathedrale kapit-

111 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 79-82.

112 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 64.

113 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 10, acta episcopalia 1718-1720, p. 289-290.

114 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 16, acta episcopalia 1737-1741, p. 124, 165, 227; portefeuille 84, nr. 9.

tel tegen de executeur-testamentair van de kanunnik en cantor J. van Lith over vorderingen in 1688-1692, en de cantor Maximiliaan Antoon Gammans tegen het kathedrale kapittel over de uitkering van zijn prebende in de jaren 1691-1692.¹¹⁵

Vervolgens zijn enige gevallen bekend waarin de bisschop ingreep in de procedure die voor de officiaal aanhangig was, omdat de onpartijdigheid van de officiaal in het geding was. Op 8 maart 1720 wees de bisschop vonnis in het proces van Henricus van der Linden en Judocus Geuns tegen de kerkmeesters van Nederweert en Petrus van Huchten over de vergeving van een beurs. De pas benoemde officiaal had tevoren één van beide partijen als advocaat gediend. Hij kon dus moeilijk vonnis wijzen.¹¹⁶ In het in 1727 door Ambrosius Krekelmans c.s. voor de officiaal aangespannen proces tegen kanunnik Graffinger over het vergevingsrecht van de fundatie van Anna Krekelmans rees de vraag, of de advocaat Petrus Henricus Petit wel bekwaam was om voor het officiaalaat op te treden. Hij zou de vereiste eed niet hebben afgelegd. De advocaat was bovendien een broer van de officiaal Theodorus Ludovicus Petit. De kanunnik Graffinger verzocht de bisschop de beslissing van dit incident aan een andere onpartijdige rechter op te dragen, waarop de bisschop op 7 oktober 1727 de beslissing aan zich trok. Op verzoek van Graffinger evoceerde de bisschop op 10 december 1728 het proces ten aanzien van de hoofdkwestie. Hij trok met andere woorden het proces dat inmiddels in staat van wijzen was, naar zich toe om zelf vonnis te wijzen.¹¹⁷

In april 1750 wilde de Roermondenaar Gerardus Antonius Reypkens in het huwelijk treden met een juffrouw Deschorsin, maar Maria Francisca Vostermans maakte bezwaar. Reypkens en Vostermans zouden elkaar eerder beloofd hebben te trouwen. Reypkens vroeg de officiaal om Vostermans te dagen om een proces tegen hem in te stellen wegens trouwbeloften op straffe van eeuwig stilzwijgen. Maria Francisca Vostermans verzocht daarop uitstel tot het dienen van eis wegens drukke werkzaamheden. Het verzoek werd echter door de officiaal wegens niet nader genoemde omstandigheden afgewezen, zodat zij in grote haast op 10 april een eis moest (laten) formuleren. Zij liet het er niet bij zitten en wendde zich nog dezelfde dag tot de bisschop. De officiaal had niet kunnen aangeven, waarom haar verzoek was afgewezen. Er was blijkbaar haast geboden, want de officiaal had laten weten dat de tegenpartij al alles voor zijn bruiloft gereed had. Kennelijk stond voor de officiaal de uitslag al vast, zodat hij niet als onpartijdig kon gelden. Bovendien was hij verwant aan Reypkens. Vostermans verzocht de bisschop de officiaal van deze zaak te halen, waarop de bisschop op 14 april 1750 beschikte dat partijen op korte termijn, van drie tot drie dagen, voor hem zouden procederen. Het proces nam overigens een onverwachte wending, toen Reypkens de dag na de zitting van 23 juli 1750 plotseling overleed.¹¹⁸

115 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nr. 43 procesnr. 179; archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 62, 63, 67, 70.

116 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 10, acta episcopalia 1718-1720, p. 252.

117 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nr. 157 procesnr. 1947.

118 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nr. 179 procesnr. 2192; archief bisschop Roermond, voorl.nr. 22, acta episcopalia 1750-1754, p. 40-41.

De boven besproken gevallen tonen aan dat de bisschop een proces naar zich toe kon trekken vóór het wijzen van het vonnis, wanneer er twijfel was over de onpartijdigheid van de officiaal. Wanneer de officiaal vonnis had gewezen, was er geen beroep mogelijk op de bisschop, maar deze kon wel "restitutio in integrum", herstel in de vorige toestand verlenen. Deze bevoegdheid bezat blijkens een schrijven aan de internuntius van 10 mei 1670 noch de vicaris-generaal van het bisdom Roermond noch de officiaal.¹¹⁹ Restitutio in integrum was een aan het Romeins recht ontleend rechtsmiddel om reeds ontstane gevolgen van dwang, bedrog, benadeling van crediteuren, soms ook dwaling, op te heffen.¹²⁰ Het middel werd ingezet door Petronella in gen Hoeck te Sevenum die door een vonnis van de officiaal van 17 februari 1688 veroordeeld was om krachtens trouwbeloften met Petrus van den Coppel te trouwen of schadevergoeding te betalen. Zij baseerde haar beroep op restitutio in integrum op haar minderjarigheid ten tijde van het aangaan van de trouwbeloften. Deze zouden overigens onder uitdrukkelijke voorwaarde van de toestemming van haar ouders tot stand zijn gekomen, maar die toestemming was door hen geweigerd. Petrus van den Coppel betoogde dat niet enkel van minderjarigheid, maar ook van bedrog sprake moest zijn, wilde een beroep op restitutio in integrum mogelijk zijn. De bisschop wees de vordering van de eiseres tot restitutio in integrum op 25 september 1688 af. Nu bleef voor haar nog de weg van hoger beroep over, die zij evenwel niet meer insloeg.¹²¹

Tenslotte is er een voorbeeld waarbij de bisschop een vonnis van de officiaal ten gunste van de veroordeelde bijstelde. Ten behoeve van Joannes van Laer, pastoor te Horst, die eigenmachtig bezit had genomen van het pastoorsambt van Montfort, beperkte de bisschop op 31 juli 1705 diens schorsing tot een week op voorwaarde dat de pastoor dagelijks de mis bijwoonde, en schold de boete van honderd gulden kwijt.¹²²

De bisschop in plaats van de officiaal

Uit het voorafgaande is gebleken dat de bisschop naast de officiaal rechtspraak kon uitoefenen en dat hij in principe zelfs kon ingrijpen in processen die voor de officiaal aanhangig waren. Zulks kwam echter maar sporadisch voor. Het geringe aantal bekende processen voor de bisschop, afgezet tegen de omstreeks 2500 processen die voor de officiaal werden gevoerd, laten de conclusie toe dat rechtspraak door de officiaal de regel was.

Geheel anders werd de situatie, toen de bisschop in de achttiende eeuw meende bevoegd te zijn kennis te nemen van zaken die tot dan toe enkel door de officiaal waren behandeld.

119 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 1, acta episcopalia 1665-1670, f. 239v.

120 M. Kaser en F.B.J. Wubbe, *Romeins privaatrecht* (Zwolle 1971) 408.

121 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 98 procesnr. 1057.

122 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 7, acta episcopalia 1702-1709, f. 59v.-60. Vergelijk: De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak I*, 253.

Zegel van het officialaat aangetroffen op akten van 1667, 1668 en 1673 in gebruik tijdens de sedisvacaties van 1666-1672 en 1673-1677. Omschrift: 'SIGILL(um) OFF(icia) LIS RURAEMUNDEN- SIS S(ed)e V(acante)' (= zegel van de officiaal van Roermond tijdens de sedisvacatie). Diameter: 30 mm (foto Régis de la Haye).

Zegel van het officialaat aangetroffen op akten van 1660 en 1663 met het wapen van Eugenius Albertus d'Allamont, bisschop van Roermond (1659-1666). Omschrift: "SIGILLUM OFFICIALATUS RUREMUND(ensis)" (= zegel van het officialaat van Roermond). Diameter: 35 mm (foto Régis de la Haye).

De aanspraak van de bisschop op kennisneming van processen in concurrentie met de officiaal treedt naar voren in het proces dat deze in 1724 voerde tegen Joannes Franciscus Dispa over diens ontslag als officiaal. De bisschop meende dat "aen ons geoorloft is oock sonder official onse judicature persoonlijk te exerceeren". Na het voor Dispa nadelige vonnis van het Hof van Gelder van 27 oktober 1724, maar vóór het aanspannen van de procedure ten petitoire voor de officiaal te Mechelen in 1728, werd een concept-overeenkomst opgesteld tussen de bisschop en Dispa. Dispa zou de procedure tegen de bezitter van het officialaatsambt te Mechelen of elders ten petitoire op eigen kosten voortzetten. De bisschop zou Dispa dan geen moeilijkheden in de weg leggen. Omgekeerd zou Dispa ter voorkoming van misverstand verklaren "dat het aen sijn hoochwaerde vrije sal staen de saecken die sijn hoochwaerde selver tot kennisse sal willen neemen, sulcx te moghen doen ende deselve mit ofte sonder assessseurs te mogen decideeren ofte laeten decideeren". De bisschop zou dus naast de officiaal naar welgevallen zelf zaken in behandeling mogen nemen. Diens vonnissen zouden bezegeld worden, niet met het zegel van het officialaat, maar met dat van de bisschop of met het zegel met de afbeelding van Sint Christoffel dat onlangs was vervaardigd.¹²³ Onbekend is of deze overeenkomst werkelijk is gesloten.

Over Dispa's opvolger, de in 1725 tot officiaal benoemde Theodorus Ludovicus Petit,

¹²³ RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 48A, nr. 1a.

was de bisschop niet tevreden. Enerzijds onderzocht de bisschop de mogelijkheid om Petit op grond van een voorbehoud in de benoemingsakte – *salva tamen nostra autoritate haec et personam ad libitum nostrum mutandi* – te ontslaan, anderzijds ging de bisschop er begin 1730 toe over processen aan zich te trekken. Een voorbeeld vormt het vonnis van de bisschop, ingeschreven in het besluitenregister van de bisschop, van 10 januari 1730 in het proces tussen de promotor enerzijds en Mathias Lumes en Anna Elisabeth Bonsels, gedaagden te Nedercruchten respectievelijk te Elmpt, anderzijds. Gezien de opgelegde boete van honderd Brabantse gulden en een bedevaart naar Kevelaer, betrof de aanklacht mogelijk concubinaat en incest.¹²⁴

De officiaal Petit wendde zich op 6 juli 1730 tot het Hof van Gelder te Roermond. Ofschon hij niemand geweigerd had recht te laten wedervaren, had de promotor buiten zijn weten om personen voor de bisschop gedaagd onder andere wegens buitenhuwelijks seksueel verkeer. De promotor moest goed weten dat hij al doende in strijd handelde met het oude gebruik sinds de oprichting van het bisdom, inhoudend dat dergelijke zaken door de officiaal en vice-officiaal werden berecht zonder bemoeienis van de bisschop. Het optreden van de promotor was in strijd met de benoemingsakte van de officiaal en vernietigde het recht van “dusdaenige saecken kennisse te nemen”, welk recht de huidige officiaal en zijn voorgangers altijd hadden bezeten. Petit verzocht het Hof hem te handhaven in het bezit van het recht om kennis te nemen van alle criminele, civiele en andere zaken die tot het officiaalaat behoorden.

Een week later, op 15 juli 1730, liet de bisschop via zijn secretaris Mooren aan de officiaal weten dat de promotor Habrix voor de bisschop in diens opdracht de criminele processen had aangespannen, waarover de officiaal bij het Hof had geklaagd. Deze zaken zouden door de bisschop worden beslist. De officiaal werd nu gevraagd of hij de rechtsmacht van de bisschop dacht te betwisten. Dat was inderdaad het geval, waarna de bisschop als procespartij, als interveniënt voor de promotor, voor het Hof optrad. De bisschop betoogde vervolgens dat hij krachtens algemeen recht en de bewuste clause in de benoemingsakte de uitoefening van de rechtspraak had behouden en dat deze alleen aan de officiaal was opgedragen, voor zover hij die niet kon of wilde uitoefenen. Het proces tussen de officiaal enerzijds en de promotor en bisschop anderzijds liep ten nadele van eerstgenoemde af. Bij sententie van 22 november 1730 verwierp het Hof de eis van de officiaal.¹²⁵

In 1732 nam de bisschop daadwerkelijk, maar geleidelijk, de rechtspraak van de officiaal over. Het eerste optreden namens de bisschop dateert van 30 april 1732, de laatste keer dat de officiaal Petit als rechter werd genoemd, was op 1 december 1732.¹²⁶ De bisschop

124 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 14, acta episcopalia 1729-1732, p. 141-142.

Vergelijk: RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nr. 170 procesnr. 2089.

125 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 14, acta episcopalia 1729-1732, p. 233-237; porte-feuille 46, nr. 4.

126 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nrs. 162 procesnr. 1999; 163 procesnr. 2009.

maakte gebruik van de fungerende promotor en griffier van de kerkelijke rechtbank. Hij delegerde de rechtspraak, waarschijnlijk ten dele, aan assessoren die in ieder geval het horen van getuigen voor hun rekening namen. Enkel in september 1733 treden twee assessoren op, te weten Marcellus Albertus Sijben en Mathias Kroonenbroek.¹²⁷ Marcellus Albertus Sijben was schepen te Roermond in de jaren 1730-1734 en werd in 1737 momboir van de Raad van Gelderland. Mathias Kroonenbroek was schepen van Roermond van 1714 tot 1737 en daarna raadsheer van de Raad van Gelderland. In 1725, 1726, 1731 en 1732 vervulde hij de functie van raadsburgemeester van Roermond.¹²⁸ Het waren dus twee leken én juristen. Sijben trad zoals gezegd slechts in 1733 met Kroonenbroek als assessor op. Kroonenbroek was de enige assessor die in de jaren 1732-1737 in de stukken wordt genoemd.¹²⁹ Vanaf 1738 tot in 1741 trad Henricus Gielen, licentiaat in de theologie, kanunnik en scholaster van het kathedrale kapittel, als assessor op.¹³⁰ De functie van assessor was duidelijk geen zelfstandige. Telkens wordt immers vermeld dat hij speciaal voor deze betreffende zaak gemandateerd was (ad hoc specialiter deputato). Petit noemde zich zelf in 1738 officiaal. Hij was dus niet door de bisschop ontslagen, maar sinds 1732 feitelijk opzeggend. De (eerste) periode van de zelf rechtsprekende bisschop eindigde in 1741, toen bisschop Sanguessa overleed. Petit verloor op dat moment van rechtswege het ambt van officiaal. Joannes Franciscus Dispa werd toen door het kathedrale kapittel tot vicaris-generaal en officiaal benoemd, welke laatste functie hij ook na de komst van de nieuwe bisschop tot in 1746 uitoefende.

Een volgende bisschop die zich zelf met de uitoefening van de rechtspraak bezighield, was Joannes Antonius de Robiano (1746-1769). Allereerst valt op dat hij in 1750-1751 niet bij vonnis, maar bij decreet op verzoek van één of beide partijen besloot tot scheiding van tafel en bed, totdat de echtgenoten weer in vrede met elkaar konden leven. Op 19 februari 1753 ontbond hij trouwbeloften, zodat man en vrouw met een ander konden huwen.¹³¹ Over dergelijke onderwerpen werd in de regel voor de officiaal geprocedeerd. Vóór 1750 en na 1753 werden dergelijke besluiten van de bisschop niet aangetroffen.

In mei 1764 bleek Petrus Henricus Petit wegens ouderdom niet meer in staat het

127 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nr. 162 procesnr. 2000. Zie: RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 16, acta episcopalia 1737-1741, p. 140-141, 152.

128 Venner, 'Schepenen, raadsverwanten', 150.

129 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nrs. 163 procesnr. 2009; 169 procesnr. 2075.

130 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nrs. 170 procesnr. 2089; 171 procesnr. 2101; J. Habets, *Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond en van de bisdommen die het in deze gewesten zijn voorafgegaan* 3 (Roermond 1892) 117.

131 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 22, acta episcopalia 1750-1754, p. 31, 36, 120, 252, 409. Vergelijk: M. Therry, 'Het gestrande huwelijksbootje. Aanvragen tot scheiding van tafel en bed of ongeldigverklaring van het huwelijk ingediend bij de Brugse officialiteit van 1615 tot 1690', *Handelingen van het Genootschap voor geschiedenis gesticht onder de benaming 'Société d'Emulation' te Brugge* 126 (1989) 7.

ambt van officiaal uit te oefenen. De bisschop benoemde de scholaster Henricus Gielen, die al eerder onder Sanguessa assessor was geweest, om de zaken van de officialiteit te behartigen met gebruikmaking van het zegel van de officiaal.¹³² Reeds op 7 augustus 1764, toen Petit nog in leven was, nam de bisschop formeel het ambt van officiaal waar. Nadat Petit op 12 augustus 1764 overleden was, benoemde de bisschop geen nieuwe officiaal. Vanaf augustus 1764 tot zijn overlijden in 1769 was de bisschop zelf officiaal met gebruikmaking van de fungerende promotor en griffier.¹³³ Als assessor trad in die jaren wederom de kanunnik en scholaster Henricus Gielen op, voor wie het horen van getuigen plaatsvond.¹³⁴

Gedurende twee perioden in de achttiende eeuw heeft de bisschop zelf het ambt van officiaal uitgeoefend, eerst in de jaren 1732-1741, toen de officiaal opzij werd gezet, en vervolgens in de periode 1764-1769, toen bij ziekte en overlijden van de officiaal geen opvolger werd benoemd. Men kan zich afvragen of de bisschop al niet veel eerder een poging heeft ondernomen om de rechtspraak aan zich te trekken. Op 16 april 1655 kwam immers het kathedrale kapittel op verzoek van de bisschop bijeen om twee kanunniken te kiezen die de bisschop gedurende een jaar zouden assisteren in de berechting van criminele zaken. Het kapittel besloot niemand af te vaardigen, omdat degenen die het aanging, weigerden ter vergadering te komen.¹³⁵

Joannes Antonius de Robiano, bisschop van Roermond (1746-1769) die in de jaren 1764-1769 tevens als officiaal optrad. Bisschopshuis Roermond. Olieverf op doek (foto Persdienst bisdom Roermond).

132 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 49B, nr. 19.

133 RHCL, archief officialaat Roermond, inv.nrs. 188 procesnr. 2338; 189 procesnr. 2367; 190 procesnr. 2370.

134 RHCL, archief officialaat Roermond, inv.nrs. 188 procesnrs. 2334, 2348; 189 procesnrs. 2359, 2367.

135 RHCL, archief kathedrale kapittel, inv.nr. 3, f. 58v.-59.

IV De bevoegdheid van de officiaal in de Zuidelijke Nederlanden

De bevoegdheid van de officiaal in de Zuidelijke Nederlanden c.q. in de bisdommen van de Mechelse kerkprovincie wordt ter introductie eerst geschetst aan de hand van de literatuur. Daarna wordt ingegaan op de competentie van de officiaal van het bisdom Roermond en op enige competentiekwesies waarbij hij betrokken was. De bevoegdheid van de officiaal was afhankelijk van twee criteria die elkaar konden overlappen, te weten de persoon van (een der) partijen (*ratione personae*) en het onderwerp van het proces (*ratione materiae*). Geestelijken in het bisdom vielen onder de rechtsmacht van de officiaal, zowel wegens misdrijven en overtredingen als wegens burgerlijke vorderingen uit verbintenissen, zoals vorderingen wegens geleverde goederen, diensten of rente. Uitgezonderd van de jurisdictie van de officiaal waren de kanunniken van de kapittels die door de collega's werden berecht. Onder de rechtsmacht van de officiaal vielen vervolgens de leden en suppoosten van het officialaat zelf, terwijl ook de zogenaamde "*personae miserales*", de wezen, weduwen, alleenstaande vrouwen en zestigjarigen een beroep op de officiaal konden doen.

Inhoudelijk (*ratione materiae*) was de officiaal bevoegd ten aanzien van bepaalde "burgerlijke" zaken en ten aanzien van bepaalde misdrijven en overtredingen. De officiaal nam kennis van processen betreffende het huwelijk, beneficië en testamenten. De huwelijkszaken omvatten de vordering tot het nakomen of verbreken van trouwbeloften. Aan de vordering tot het nakomen van trouwbeloften was vaak subsidiair de eis verbonden tot dotatie, alimentatie van het te baren of reeds geboren kind dan wel het aannemen van het kind, en vergoeding van de bevallingskosten. Onder huwelijkszaken vielen voorts de vordering tot nietigverklaring van een huwelijk en de scheiding van tafel en bed.

Een beneficië was zoals gezegd een vermogen waaruit inkomsten voortvloeiden voor de bezitter, de beneficiant, die daarvoor onder meer aan een bepaald altaar in de kerk een vast omschreven aantal missen moest lezen. De beneficiant of kapelaan was meestal niet tevens met zielzorg belast. De processen betreffen de vraag wie van de kandidaten het meeste recht had om in het bezit van het vacante beneficië te worden gesteld, en soms ook de vraag wie het meeste recht had om kandidaten voor te dragen, wie met andere woorden het collatierecht bezat. In dit kader passen ook de processen over de inbezitstelling van pastoorsambten waaraan vermogen én zielzorg was verbonden. Voor de geschillen over kerkelijke goederen en inkomsten was er een compromis tussen de kerkelijke en wereldlijke rechtbanken. *Petitoire* geschillen of eigendomsvorderingen over beneficië, tienden en andere kerkelijke inkomsten kwamen voor de kerkelijke rechtbanken, terwijl *possessoire* vorderingen of bezitsvorderingen over deze rechten door de gewestelijke hoven als het Hof van Gelder werden behandeld. Het officialaat behandelde voorts de uitvoering van testamenten, in ieder geval voor zover het de uitkering van legaten ten behoeve van vrome doelen betrof.

Op het terrein van de strafrechtspraak berechtte de officiaal de overtredingen van het

religieuze leven zoals ketterij, bijgelovige praktijken waaronder waarzeggerij, het niet vervullen van de Paasplicht, het schenden van de zondagsheiliging, nalatigheid in het laten toedienen van sacramenten, ontheiliging van de boetetijd of gewijde plaatsen en processies, godslastering en het onbevoegd geven van onderwijs. Een belangrijk aantal processen betrof de overtredingen van de seksuele moraal en de huwelijkswetgeving, zoals buitenhuwelijkse gemeenschap van ongehuwden, concubinaat zijnde ongehuwd samenleven, overspel en incest. De promotor trad ook op tegen degenen die een ongeoorloofd of een ongeldig huwelijk hadden gesloten, tegen gehuwden die uit eigener beweging uit elkaar waren gegaan en tegen de partner die de ander had verlaten zonder het vereiste vonnis tot scheiding van tafel en bed. Een bijzondere groep strafprocessen is die waarbij de promotor priesters aansprak op nalatigheid in de uitoefening van het ambt en/of gedrag dat niet strookte met de waardigheid van het ambt als dronkenschap, herbergbezoek, agressief gedrag en verdachte omgang met vrouwen.

Sommige zaken, de zogenaamde *causae mixti fori*, de gemengde zaken, konden ook door de wereldlijke rechter worden behandeld. Zij gaven vaak aanleiding tot competentieconflicten. Het betrof ketterij, toverij, godslastering en meened, schending van de zondagsheiliging, prostitutie, concubinaat, overspel, incest, alle zaken die ook de openbare orde betroffen. Of de officiaal of de wereldlijke rechter, in casu de schepenbank, recht sprak, hing af van de preventie. Wie met andere woorden het eerst kennis nam van een dergelijke zaak, had het recht de zaak te behandelen.¹³⁶

V De bevoegdheid van de officiaal van het bisdom Roermond

De bevoegdheid van de officiaal blijkt met name uit de circa 2500 procesdossiers die vanaf 1610 zijn overgeleverd. In bijlage V van de inventaris van het archief zijn deze dossiers thematisch naar trefwoorden ingedeeld, zodat al snel blijkt op welke terreinen de officiaal in de praktijk rechtsprak.¹³⁷ Door zijn handelen kwam de officiaal soms in conflict met de wereldlijke rechtbanken als het Hof van Gelder en de schepenbanken. In deze conflicten waarin niet de officiaal zelf, maar de bisschop als partij optrad, werden vaak expliciet uitspraken gedaan over de wederzijdse competentie. Deze conflicten bieden derhalve de mogelijkheid om de bevoegdheid van de officiaal nader te omlijnen.

¹³⁶ Bar, 'Fonctionnement justice', 23; Vleeschouwers-Van Melkebeek, *Officialiteit Doornik*, 130-131; Monballyu, 'Kerkelijke rechtbank', 127-128, 154, 157-158; Van der Made, 'Jurisprudence pénale', 578, 580; De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak I*, 7-8, 10, 91-165. De bevoegdheid van de officiaal van het bisdom Luik reikte in strafzaken nog veel verder. Zie: Bar, 'Fonctionnement justice', 22; Van der Made, 'Jurisprudence pénale', 577.

¹³⁷ G.H.A. Venner, *Inventaris van het archief van het officiaalaat, de kerkelijke rechtbank van het eerste bisdom Roermond 1599-1797* (Maastricht 2014).

De bevoegdheid ten aanzien van personen

De officiaal was in de eerste plaats de bevoegde rechter in geval van (schuld)vorderingen ten laste van geestelijken – zij die tenminste de tonsuur hadden ontvangen – en priesters van het bisdom. Zo protesteerde de vicaris-generaal in 1741, toen Jan Vlessers voor de schepenbank Lobberich een proces aanspande tegen de priester Adams. “Personele actiën” tegen geestelijken dienden voor de kerkelijke rechtbank te worden ingesteld. Op 15 april 1750 verbood de bisschop aan een vicaris te Venray om gevolg te geven aan een dagvaarding voor de schepenbank op straffe van schorsing.¹³⁸ Ook in strafzaken van geestelijken en priesters was de officiaal de competente rechter. De uitzondering op deze bevoegdheid ten aanzien van geestelijken en priesters vormden in principe de kanunniken en kapelaans van het kathedrale kapittel. In 1675 vorderde Joanna Arensberg van vicaris Wanssum betaling van geleverde stof. De gedaagde stelde dat deze persoonlijke vordering tegen hem als kapelaan van het kapittel, voor het kapittel en niet voor de officiaal moest worden ingesteld. Arensberg bestreed deze visie. Wanssum had na dagvaarding op de eerste zitting verstek laten gaan en had zodoende zijn beroep op een andere rechter, de *exceptio fori declinatoria*, verspeeld. Volgens de statuten van het kathedrale kapittel waren deken en kapittel alleen competent ten aanzien van het gedrag en de verplichtingen van het ambt. Hoe het ook zij, de procedure werd met een vonnis van de officiaal afgesloten.¹³⁹ Op 26 mei 1719 legde het kathedrale kapittel op verzoek van het kathedrale kapittel van Doornik een verklaring af over zijn eigen bevoegdheid. De deken, kanunniken en vicarissen waren voor persoonlijke acties, voor burgerlijke én strafrechtelijke, onderworpen aan de rechtsmacht van het kapittel en zij konden niet worden gedaagd voor enige wereldlijke rechter. Op 18 augustus en 7 september 1725 werd Christianus van Berckelaer, vicaris van het kathedrale kapittel, door de promotor voor de officiaal gedaagd wegens het bezoeken van herbergen. Het kapittel verbood Van Berckelaer om zich aan de officiaal te onderwerpen. Hij zou door het kapittel worden bestraft.¹⁴⁰

Reeds in 1573 had het Hof van Gelre en Zutphen te Arnhem het stadsbestuur van Roermond geboden zich niet meer in te laten met het proces van de abdis van de Munsterabdij tegen Bruno van Dalen. Aangezien het een persoonlijke vordering betrof en de abdis oorspronkelijk gedaagde was, was de bisschop de competente rechter.¹⁴¹ Ook in de zeventiende en achttiende eeuw waren kloosters c.q. kloosteroversten partij in processen voor het officialaat. Een proces over een rente tussen Catharina van Gladbach, een zuster die het klooster te Aldekerk na een hervorming van de leefregel had verlaten, tegen de overste en de overige zusters kwam even-

138 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 17, *acta episcopalia* 1741-1742, p. 35-36; 22, *acta episcopalia* 1750-1754, p. 43.

139 RHCL, archief officialaat Roermond, inv.nr. 77 procesnr. 744.

140 RHCL, archief kathedrale kapittel Roermond, inv.nr. 4, f. 119v.-120, 170v.

141 GA Roermond, Oud archief Roermond, inv.nr. 88.

wel pas voor de officiaal, nadat hij als gedelegeerd rechter door de nuntius te Brussel was aangewezen.¹⁴² Havensius vermeldt dat in 1575 een regulier priester wegens ernstige excessen gedurende 21 dagen in detentie zat in de kerker van de promotor en vervolgens tot levenslange kerkerstraf overeenkomstig de orderegel werd veroordeeld.¹⁴³ In de zeventiende en achttiende eeuw zijn evenwel geen processen van de promotor, processen dus van strafrechtelijke aard, tegen kloosterlingen aangetroffen.

De bevoegdheid ten aanzien van burgerlijke zaken

Blijkens het lijstje van onderwerpen dat de landdekens met hun pastoors in 1597 moesten bespreken, mochten de pastoors zich niet bezighouden met zaken aangaande het huwelijk, trouwbeloften, scheiding of testamenten, maar moesten deze door de kerkelijke rechtbank te Roermond worden beslist.¹⁴⁴ In december 1613 betoogden de Staten van het Overkwartier van Gelder dat de geestelijke rechtspraak beperkt was tot drie terreinen: geestelijke testamenten, geestelijke lenen (*beneficia*) en huwelijkszaken. De bisschop en zijn officiaal zouden echter hun bevoegdheid trachten uit te breiden tot processen over beledigingen door wereldlijke personen jegens geestelijken geuit, en tot processen waarbij geestelijken betaling van achterstallige rente ten laste van wereldlijk onroerend goed vorderden. Beide categorieën processen behoorden voor de wereldlijke rechter te worden gevoerd.¹⁴⁵ Hoe dit ook zij, voor zover valt na te gaan, is in de bewaard gebleven burgerlijke processen over belediging niet een geestelijke, maar een wereldlijke persoon de beledigde partij. Nog in 1661 lieten de Staten aan de koning schrijven dat de geestelijke rechter alleen kennis mocht nemen van zaken over testamenten van priesters, het huwelijk en *beneficies*.¹⁴⁶

Onder de burgerlijke processen die voor de officiaal werden gevoerd, nemen die over het huwelijk, en met name die over het nakomen van trouwbeloften door het sluiten van het huwelijk, de belangrijkste plaats in. In de meeste gevallen betreft het processen aangespannen door vrouwen die na het wederzijds geven van trouwbeloften zwanger waren geraakt of al een kind hadden gebaard zonder dat de vader nog wenste te trouwen. Zij eisten dan dat het huwelijk alsnog werd voltrokken of, indien de officiaal zo'n vonnis niet wilde wijzen, dotatie van de vrouw, alimentatie van het kind c.q. het aannemen van het kind door de vader, eerherstel en vergoeding van de bevallingskosten. Een procedure over trouwbeloften kon ook indirect ontstaan. Een aanstaand huwelijk werd in de parochiekerk door

142 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 65 procesnr. 581.

143 Havensius, *Commentarius*, 164.

144 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 80, nr. 14.

145 RHCL, archief Staten Overkwartier, inv.nrs. 186, f. 96, 101-101v.; 187, f. 25v.-26v.; Cornelissen, 'Relationes Status', 55.

146 RHCL, archief Staten Overkwartier, inv.nr. 80, f. 169v.-171v.

kerkenroep op drie zondagen afgekondigd, waarna een andere vrouw bezwaar maakte bij de pastoor tegen het huwelijk wegens eerder aan haar gegeven trouwbeloften. De man ontkende en daagde laatstgenoemde wegens verhinderd van zijn huwelijk. De officiaal kon door vonnis partijen veroordelen met elkaar te trouwen. Dergelijke opgelegde huwelijken werden tegen het einde van de zeventiende eeuw niet altijd als ideaal gezien. In een proces uit de jaren 1693-1694 wordt het als volgt omschreven: De dagelijkse praktijk leert dat gedwongen huwelijken moeilijk en triest eindigen. Immers waar de wederzijdse liefde van echtgenoten ontbreekt, kwetst tweedracht de geest, verhindert het aanroepen van God, stuurt het geregelde huishouden in de war en leidt tot vele zonden. Het gezin vormt niet een kerk van God, zoals het behoort te zijn, maar een poel van duivels. De arme mensen die in deze rampzalige omstandigheden verkeren, zijn op weg naar verachting voor God, wanhoop en eeuwige verdoemenis.¹⁴⁷

Daarnaast zijn er processen tot scheiding van tafel en bed, veelal wegens huiselijk geweld door de man. Het initiatief lag meestal bij de vrouw. Vaak had zij al een lange lijdensweg achter de rug en beoefende zij al jaren, zoals Therry het omschrijft, de door moralisten bij huwelijksperikelen vooral aan de vrouwen aangeprezen deugden van geduld en berusting.¹⁴⁸

Huwelijkszaken behoorden tot de uitsluitende bevoegdheid van de officiaal. Zo verklaarde de bisschop op 18 maart 1703 dat de officiaal van oudsher kennis nam van bezwaren tegen kerkenroepen, ook wanneer die door de ouders werden geuit.¹⁴⁹ Interessant in dit verband is ook een proces van Servatius Mentiens tegen Theodora Derix te Stevensweert uit 1705. Beiden hadden voor de schepenbank geprocedeerd en Mentiens was door de schepenbank veroordeeld om Theodora Derix te trouwen of een dos (geldbedrag) te geven. Aangezien hij onder ede wilde bevestigen geen gemeenschap met de vrouw te hebben gehad en aangezien de schepenbank niet bevoegd was, verzocht hij de officiaal het vonnis te vernietigen. Aldus startte een procedure voor de officiaal.¹⁵⁰

In 1702, aan het begin van de Spaanse successie-oorlog, was het Overkwartier van Gelder, een belangrijk gedeelte van het bisdom Roermond, afgezien van Geldern en onmiddellijke omgeving, bezet door Staatse troepen. Het stond onder het gezag van de Staten-Generaal

147 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 109 procesnr. 1231: "Non enim rebus sic stantibus compelli posset vel deberet ad consumandum matrimonium ne inde deterius contigat... Notum siquidem est teste quotidiana experientia quod eiusmodi coacta matrimonia difficiles et tristes soleant habere exitus... Nam ubi non est mutuus amor coniugum, ibi discordia sauciat mentes, impedit invocationem Dei, turbat totam domesticam consuetudinem et parit multa peccata. Et familiae non fiunt ecclesia Dei, quod esse debebant, sed diabolorum lustra. Et multi miseri homines in illis calamitatibus existentes ruunt in indignationem adversus Deum, in desperationem et aeternum exitium".

148 Therry, 'Gestrane huwelijksbootje', 16-17.

149 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 35, nr. 9.

150 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 130 procesnr. 1570.

der Verenigde Nederlanden en werd als generaliteitsgebied bestuurd. Als gevolg van vredesonderhandelingen werd het Overkwartier aan het einde van deze oorlog in de jaren 1713-1716 verdeeld onder de mogendheden. Het grootste gedeelte viel aan Pruisen toe, namelijk de ambten Kessel, Geldern, Straelen en Wachtendonk. Oostenrijk kreeg Roermond en onmiddellijke omgeving en het land van Weert, Nederweert en Wessem. Gulik verwierf Erkelenz. De Republiek behield de stad Venlo, de vesting Stevensweert en vrijwel het gehele ambt Montfort. In de generaliteitslanden als Staats-Vlaanderen, Staats-Brabant en de Staatse gedeelten van de Landen van Overmaas (Valkenburg, 's-Hertogenrade en Dalhem) was het Ehtreglement van 1656 van kracht.¹⁵¹ Het Ehtreglement regelde niet alleen het sluiten van huwelijken, waarbij het inzegenen door rooms-katholieke priesters werd verboden, maar stelde ook regels op over de rechtspraak in huwelijkszaken. Die rechtspraak berustte bij de wereldlijke rechter. Bezwaren tegen kerkenroepen werden behandeld door de magistraat. Wie een maand na de kerkenroepen niet trouwde, werd door de magistraat tot het huwelijk gedwongen en gestraft. Minderjarigen die van hun rooms-katholieke ouders, voogden of bloedverwanten die buiten de Republiek woonden, geen toestemming kregen om te huwen, moesten zich wenden tot de gewone rechter en konden eventueel in beroep gaan bij de Raden van Brabant en Vlaanderen. Zaken van trouwbeloften, incest en overspel konden door colleges van hoge en lage rechtspraak worden behandeld, terwijl men voor echtscheiding en andere dan de genoemde huwelijkszaken terecht kon bij hoofdbanken.¹⁵² In de generaliteitslanden was dus voor een officiaalaat ten aanzien van huwelijkszaken geen plaats.

Op 11 februari 1722 diende het Hof van Gelder te Venlo, competent voor het Staatse Overkwartier, de Staten-Generaal van advies over de problemen rond het sluiten van het huwelijk van majoor l'Archer en Catharina Louisa Sibilla Bachman, beiden protestant. Het Hof merkte onder meer op dat het Ehtreglement van 1656 niet in het Overkwartier van Gelder was afgekondigd en ook niet in het gedeelte dat sinds het Barrièretraktaat van 1715 tot de Republiek behoorde. De Staten-Generaal vroegen daarop op 29 juni 1722 advies aan het Hof over de vraag of, en zo ja in welke mate, het Ehtreglement in het Staatse

¹⁵¹ P.J.H. Ubachs, 'Het Ehtreglement voor de Generaliteit in de eerste jaren', in: A.H. Jenniskens e.a. (red.), *Munsters in de Maasgouw. Archeologie en kerkgeschiedenis in Limburg* (Maastricht 1986) 213-228; W.A.J. Munier, 'De toepassing van het Ehtreglement in de Landen van Overmaas en de neerslag ervan in de trouwregisters 1656-1683', *PSHAL* 121 (1985) 69-103; M.J.H.A. Lijten, 'Het Ehtreglement en de naleving daarvan gedurende de periode circa 1700 - circa 1750 in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch', in: Th.E.A. Bosman e.a. (red.), *Brabants recht dat is... Opstellen aangeboden aan prof. mr. J.P.A. Coopmans ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar Nederlandse rechtsgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Brabant* (Assen/Maastricht 1990) 165-179.

¹⁵² Ehtreglement art. 19-20, 23-25, 40, 86, 89, 91, 93, gepubliceerd in: C. Casier en L. Crahay, *Coutumes du duché de Limbourg et des Pays d'Outre-Meuse* (Brussel 1889) 352-353, 365-366, 387-392.

Overkwartier kon worden ingevoerd. Het Hof antwoordde op 5 augustus 1722 onder andere dat alle zaken betreffende het huwelijk, huwelijksbeletselen en scheiding van tafel en bed tot de competentie van de bisschop behoorden. De bisschop bezat zijn bevoegdheid in het gehele nu verdeelde Overkwartier krachtens oud gebruik en krachtens recente trak-taten als de Vrede van Utrecht en het Barrièretraktaat. De wereldlijke gerechten mochten niet oordelen over de geldigheid van huwelijken. Het Hof raadde af aan de rechten van de bisschop te tornen.¹⁵³ De Staten-Generaal hebben nadien het Echtreglement niet van toe-passing verklaard in het Staatse gedeelte van het Overkwartier.

Pas tegen het einde van de achttiende eeuw werd wezenlijk inbreuk gemaakt op de bevoegdheid van de officiaal. In het op 28 september 1784 op naam van Jozef II in de Oostenrijkse Nederlanden afgekondigde edict terzake van het huwelijk werd het huwelijk beschouwd als een burgerlijk contract dat onder de competentie van de wereldlijke rechter viel. De geestelijke rechter mocht derhalve geen kennis meer nemen van kwesties over de geldigheid van huwelijken, de wettigheid van kinderen en trouwbeloften.¹⁵⁴ In 1784 en volgende jaren treft men in het archief van het officialaat alleen nog processen over huwe-lijszaken aan uit het Pruisische, Staatse en Gulikse Overkwartier. Enigszins overdreven lijkt daarom het rekest van Joannes Frencken, deurwaarder van het officialaat, aan de bis-schop waarin hij stelde dat hij door het wegvallen van deze processen in het Oostenrijkse Overkwartier zoveel inkomsten had verloren dat hij tot armoede was vervallen.¹⁵⁵

De vele hervormingsmaatregelen van Jozef II, ook op kerkelijk gebied, die na 1780 in snel tempo en zonder rekening te houden met de oude instellingen en rechten werden in-gevoerd, leidden tot grote onrust in de Oostenrijkse Nederlanden en mondden tenslotte uit in de Brabantse revolutie. Tijdens de laatste dagen van 1789 bereikte de revolutie ook Roermond. De Staten van het Oostenrijkse Overkwartier verklaarden zich op 1 januari 1790 onafhankelijk en namen bezit van de soevereiniteit. Bijna onmiddellijk daarna, op 2 januari, herriepen de Staten onder meer het edict van 28 september 1784. Hetzelfde ge-beurde nog eens in 1791 na de restauratie van het Oostenrijks gezag.¹⁵⁶ Vanaf 1790 voerden ingezetenen van het Oostenrijkse Overkwartier weer processen over huwelijkszaken voor de officiaal.

Naast de processen over huwelijkszaken vormen die over beneficies en pastoorsambten de tweede groep onder de burgerlijke processen die voor het officialaat werden gevoerd.

153 RHCL, archief Hof van Gelder te Venlo, inv.nr. 61, f. 44v., 53-55. Een gedrukte versie van het laatste advies van 5 augustus 1722 in: RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 45A, nr 8a.

154 RHCL, archief Hof van Gelder te Roermond, inv.nr. 991, f. 59-76; A.M.J.A. Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier 1665-1794. Deel II. Staats-bezet en Oostenrijks Gelre 1702-1716; 1716-1794* (Nijmegen 1992) 401-402.

155 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 51B, nr. 31.

156 Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier II*, 453, 469; G.H.A. Venner, 'De reglementen van de Staten van het Overkwartier van Gelder', *PSHAL* 114 (1978) 166-171, 217-218.

Wanneer iemand aan de bisschop voorgedragen werd als kapelaan/beneficiant van een altaar of als pastoor, dan verstreekte de bisschop een oproep die gedurende drie zondagen in de parochiekerk werd voorgelezen. Met de attestatie van deze afkondigingen begaf de kandidaat zich naar de officiaal om in een zitting af te wachten of er andere kandidaten waren. Zij waren immers opgeroepen om te Roermond te verschijnen. Waren geen tegenkandidaten komen opdagen, dan werd zulks door decreet van de officiaal vastgesteld en volgden de benoeming door de bisschop en de opdracht aan de pastoor om de beneficiant in het bezit van het beneficie te stellen. Waren er tegenkandidaten verschenen, dan ontstond een proces over de inbezitstelling van het beneficie. Het proces kon gaan over de vraag wie het nauwst verwant was aan de stichters van het altaar en dus de meeste aanspraak kon maken op de benoeming, maar ook over de vraag wie de vergevers van het beneficie eigenlijk waren. De bevoegdheid van de officiaal kende ook beperkingen. Volgens de kanselarij-instructie van het Hof van Gelre en Zutphen te Arnhem van 1547 en die van het Hof van Gelder te Roermond van 1609 was het Hof bevoegd ten aanzien van geschillen over beneficies die door de landsheer werden vergeven. Processen over beneficies ter vergeving van de landsheer treft men in het archief van de officiaal inderdaad niet aan.¹⁵⁷

Processen over de inbezitstelling van prebenden in kapittels kwamen alleen voor de officiaal als gedelegeerd rechter. Een proces tussen Gerard Claessens en Gerard van Neer over de inbezitstelling van een prebende in het kathedrale kapittel werd voor de officiaal gevoerd krachtens bijzondere opdracht van deken en kanunniken. De behandeling van het proces tussen Carolus Petrus Weiler en Petrus Ferdinandus de Vogelins over de inbezitstelling van een prebende in het kapittel van Thorn vond in 1761-1762 voor de officiaal plaats in opdracht van de paus.¹⁵⁸

Blijkens de genoemde kanselarij-instructies voor het Hof van 1547 en 1609 moesten kwesties over testamenten ten landrechte, met andere woorden door de plaatselijke rechtbank, worden beslecht. De uitzondering op deze regel vormden de testamenten ten behoeve van vrome doeleinden die door de geestelijke rechter, maar ook door de wereldlijke rechter konden worden behandeld. Die rechter was bevoegd die het eerst kennis had genomen van de zaak.¹⁵⁹ Evenwel ook zonder de beperking tot geschillen over legaten ten behoeve van vrome doeleinden werden processen over de geldigheid van testamenten voor het officiaalaat aanhangig gemaakt. Opvallend is dat de procespartijen dan, voor zover valt

157 A.J. Maris, *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen (1543-1795), het Hof van Justitie (1795-1802) en het Departementaal Gerechtshof (1802-1811)* I Inleiding (Arnhem 1978) 138; K.J.Th. Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier van Roermond* Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht derde reeks 20 (Utrecht 1965) 464 art. 24.

158 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nrs. 69 procesnr. 646; 186 procesnr. 2310.

159 Maris, *Archief Hof Gelre-Zutphen I*, 140; Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen Overkwartier*, 465 art. 33.

na te gaan, enkel inwoners van Weert en Nederweert waren. Deze uitzonderingspositie van Weert en Nederweert kwam in twee processen expliciet ter sprake. Rutger Craex procedeerde in 1647 voor het officialaat tegen Severijn Tilmans over de geldigheid van een testament. Kennelijk was hij eerder over dezelfde kwestie aangesproken voor de schepenbank Weert. Hij achtte de schepenbank niet bevoegd, aangezien "alle testamentarie saecken ende questiën in 't district van Weert ende daeromtrent vallende moeten ende behooren private, dat is met uuytsluiting van den civylen rechter, gedispuyteert te worden voor den geestelijcken rechter". De gedaagde was het met deze zienswijze niet eens. Krachtens de concordaten tussen de bisschop van Luik en de hertog van Brabant (in casu Karel V) behoorden processen over testamenten tot de gemengde zaken (*causae mixti fori*) die zowel door de geestelijke als wereldlijke rechter konden worden behandeld. In gemengde gevallen heerste het recht van preventie. De rechter die het eerst kennisnam van de zaak, mocht ook vonniswijzen en dat was in dit geval de schepenbank Weert.¹⁶⁰

Opnieuw kwam de competentie van de officiaal aan de orde toen Joannes Hugo in 1674 Willem Hugo voor de officiaal daagde over het uitkeren van legaten. Hij baseerde de bevoegdheid van de officiaal op een verklaring van Andreas Vormans, schepen te Weert, en Marten Pitten, secretaris aldaar. Volgens deze was het gewoonte ten aanzien van "de dispuuten tusschen paerthijen gevallen ten regarde van testamenten, dat deselve van eenige borgers ende inwoonders deser voorss. stadt prima instantia haer recht hebben mogen institueeren ende hebben geïnstitueert voor den seer eerw. heer officiaal tot Ruermunde". De Weertenaren bezaten het privilege om voor de officiaal over testamenten te mogen procederen.

De gedaagde betoogde daarentegen dat het proces een persoonlijke vordering betrof en dus gevoerd moest worden voor het gerecht waaronder de gedaagde ressorteerde, en niet voor de officiaal. Hij bestreed het bestaan van het privilege en beriep zich op de betreffende bepalingen in de kanselarij-instructies van het Hof van Gelder van 1547 en 1609. Het betreffende legaat was niet voor vrome doeleinden bestemd en derhalve bezat de officiaal geen rechtsmacht. Nu de competentie van de officiaal werd betwist, gaf hij bij vonnis van 7 november 1675 aan de eiser opdracht te bewijzen dat de Weertenaren krachtens gewoonte of privilege aangaande testamenten de tegenstanders voor de geestelijke rechter mochten dagen.¹⁶¹ Daarna is in deze zaak geen vonnis meer gewezen, zodat de eiser Joannes Hugo mogelijk dit bewijs niet kon leveren. Hoe het ook zij, na 1674 worden geen processen over testamenten tussen inwoners van het land van Weert meer aangetroffen in het archief van het officialaat.

160 RHCL, archief officialaat Roermond, inv.nr. 41 procesnr. 129. Zie: De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak I*, 7-8.

161 RHCL, archief officialaat Roermond, inv.nrs. 75 procesnr. 719; 226, f. 65v.: "Weertenses gaudere consuetudine vel privilegio super testamentariis quaestionibus conveniendi adversarios coram curia ecclesiastica".

De bevoegdheid ten aanzien van strafrechtelijke zaken

Zoals reeds eerder vermeld stelde de bisschop op 23 juni 1597 een lijstje met punten op die de landdekens met de pastoors van hun dekenaat moesten bespreken. De pastoors moesten de volgende veelvuldig voorkomende zonden aan de landdeken of bisschop melden ter bestraffing: ketterij, geloofsafval, incidentele gemeenschap tussen ongehuwden (*fornicatio* of *defloratie*), concubinaat, overspel, incest, godslastering, woeker, voortdurende dronkenschap, scheiding zonder vonnis van de bisschop, gemeenschap met ketters met betrekking tot de sacramenten als doop en huwelijk, waarzeggerij, schending van feestdagen door drinkgelagen en muziekspel tijdens de viering van de liturgie, verwaarlozing van deelname aan de liturgie, van de biecht en het communiceren, ook door het dienstpersoneel.¹⁶² De bestraffing van al deze overtredingen van kerkelijke voorschriften rekende de bisschop tot zijn bevoegdheid. Minder uitputtend is de opsomming van overtredingen die door de officialen van de dekenaten Valkenburg en Cuijk, waarover later meer, volgens hun herbenoemingsakte van 20 juli 1666 moesten worden berecht: incidentele gemeenschap van ongehuwden, concubinaat, overspel en de schending van feestdagen. Joannes Christianus Odaer, pastoor te Echt, die op 10 december 1720 tot deken van het dekenaat Montfort werd benoemd, kreeg onder andere de taak om bij de bisschop of de promotor de gevallen van *fornicatio*, incest, overspel, godslastering, schending van feestdagen en vastengeboden en van andere door de bisschop afgekondigde verboden aan te brengen.¹⁶³

De meeste processen van strafrechtelijke aard hebben betrekking op overtredingen van de seksuele moraal en de huwelijkswetgeving. Elke gemeenschap buiten het huwelijk was verboden, zoals ook de promotor het in 1667 in zijn proces tegen Antonius Verhaegh uitdrukte.¹⁶⁴ De lichtste overtreding was de incidentele gemeenschap tussen ongehuwden. In sommige gevallen kwam *fornicatio* aan het licht, als een vrouw een burgerlijk proces aanspande tegen een man tot het sluiten van het huwelijk, omdat zij na het wederzijds geven van trouwbeloften seksueel verkeer hadden gehad. De procedure van de promotor wegens *fornicatio*, zowel tegen de man als de vrouw, liep vaak parallel met de procedure tot het sluiten van een huwelijk. Gingen ongehuwden samenwonen, dan was sprake van concubinaat. Concubinaat kon duurzaam of voorlopig zijn. Voorlopig concubinaat was het samenwonen als man en vrouw na de officiële verloving, maar vóór het huwelijk. Overspel (*adulterium*) was seksueel verkeer tussen man en vrouw, van wie er tenminste één gehuwd was met een derde. De overtredingen van *fornicatio*, concubinaat en overspel konden verzwaard worden door incest. De partners waren te nauw, tot in de vierde graad, bloed- of aanverwant van

¹⁶² RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 80, nr. 14.

¹⁶³ RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 1, acta episcopalia 1665-1670, f. 32; 10, acta episcopalia 1718-1720, p. 362.

¹⁶⁴ RHCL, archief officialaat Roermond, inv.nr. 64 procesnr. 570: "et secundum ius divinum omnis coniunctio extra matrimonium peccatum foveat eoque gravius quo longiori tempore durat".

elkaar. Incest had dus niet de zware lading van thans. Van incest was ook sprake in geval van geestelijke verwantschap zoals die bestaat tussen doopgetuigen en familie van de dopeling.

De promotor kwam tenslotte in actie als man en vrouw een ongeoorloofd of ongeldig huwelijk hadden gesloten. Man en vrouw sloten een ongeoorloofd huwelijk, wanneer zij plotseling met twee getuigen voor de pastoor verschenen en elkaar het jawoord gaven. Waren er geen beletselen wegens verwantschap, dan was aan de eis van een geldig huwelijk, namelijk huwen voor pastoor en twee getuigen, voldaan, maar waren de formaliteiten verwaarloosd. Huwden niet voor de eigen pastoor, zonder verlof van de eigen pastoor of zonder getuigen, dan was het huwelijk ongeldig, zo ook wanneer men verzuimd had dispensatie van de bisschop of de paus te verkrijgen wegens te nauwe bloed- of aanverwantschap. Degenen die een ongeldig huwelijk gesloten hadden, werden geacht in concubinaat c.q. incestueus te leven.¹⁶⁵

De bestraffing in geval van de relatief vaak voorkomende fornicatio/defloratie bestond meestal uit een (kleine) geldboete en een geestelijke boete. Deze laatste kon het biechten en communiceren, vasten en een bedevaart omvatten. Doel van de bedevaart waren de kapel in 't Zand te Roermond voor ingezetenen van de dekenaten Montfort en Erkelenz, de kapel van Onze Lieve Vrouw van Smarten te Panningen voor de ingezetenen van het dekenaat Kessel, en de Mariakapel te Kevelaer voor de delinquenten uit de dekenaten Geldern en Krickenberg. Vaak kwam het niet tot een procedure. Na dagvaarding bekenden man en vrouw hun seksueel contact en onderwierpen zich aan het te vellen oordeel, waarop de officiaal vonnis wees.¹⁶⁶ Volgens een verklaring van de bisschop van 29 oktober 1715 kon de promotor zelfs "sonder figuur van proces" met delinquenten van defloratie en overspel een akkoord sluiten over de hoogte van de boete.¹⁶⁷

Zoals met betrekking tot de officialiteit van Brugge is vastgesteld, waren de straffen van de officiaal van Roermond, zo is de indruk, matig. Uit de straf sprak de pastorale bekommernis om het zielenheil van de betrokkenen. Men wilde hen tot inkeer brengen. De Brugse officiaal geloofde in de zielshelende en dus verbeterende kracht van religieuze straffen. Naarmate een overtreding echter meer ergernis en schandaal verwekte zoals openbaar getoond overspel, werd het vonnis strenger. De bestraffing kreeg dan een exemplarisch en vernederend karakter bedoeld om anderen af te schrikken, met als uiterste middel de verbanning.¹⁶⁸ Een mooi voorbeeld vormt het proces tegen Henricus Oetgens, inwoner van

165 Zie: Van der Made, 'Jurisprudence pénale', 582-607; De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak I*, 119-137; P.J.H. Ubachs, 'Ofschoon... Het Trentse huwelijksdecreet Tametsi' in: A.M.J.A. Berkvens en Th.J. van Rensch (red.), *'In hoede van recht gekeerd'. Opstellen ter gelegenheid van dertig jaar Werkgroep Limburgse Rechtsgeschiedenis* (Maastricht 2010) 125-127.

166 RHCL, archief bisschop Roermond, inv.nrs. 202, 209-222, 229-230.

167 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 45B, nr. 15a.

168 Therry, 'Geloven in de kroeg', 184-185; Monballyu, 'Kerkelijke rechtbank', 160-161; J. de Brouwer, 'In hoever bevestigt de officialiteit van Antwerpen de besluiten getrokken uit die van Mechelen?', *Handelingen Koninklijke Zuidnederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis* 21 (1967) 106.

Elmpt. Hij werd door de promotor in 1646 aangeklaagd, omdat hij in overspel leefde met een ander dan zijn eigen vrouw en bij de concubine een kind had verwekt. Hij werd bij vonnis van 23 januari 1647 veroordeeld om in een linnen kleed met een kaars in de hand blootshoofds en blootsvoets in de kerk te verschijnen, de mis bij te wonen en God om vergiffenis te vragen. Hij moest de overspelige vrouw onmiddellijk wegsturen. Aan het eerste gedeelte van het vonnis had Henricus Oetgens voldaan, aan het tweede niet. Hij had de vrouw weer in zijn huis toegelaten en leefde met haar opnieuw in overspel. Hij ging met haar als met zijn eigen vrouw over straat en bij anderen op bezoek, tot ergernis van de gemeenschap en tot minachting van het gewezen vonnis. Tegen deze onverbeterlijke die zich om God noch gebod bekommerde, eiste de promotor op 19 december 1647 verbanning uit het bisdom Roermond. Tevoren moest hij met stenen om zijn nek gekluisterd door de Gasthuispoel gaan.¹⁶⁹

De poel lag aan de noordelijke zijde van het huidige Munsterplein te Roermond bij de hoek Steenweg/Munsterplein. Hij ontleende zijn naam aan het op die hoek tot in het begin van de zeventiende eeuw gelegen gebouw van het gasthuis. De poel vervulde een functie in de tenuitvoerlegging van bepaalde door de schepensbank Roermond opgelegde straffen. Zo werd Frank van Kauwenbergh in 1485 wegens het uitgeven van vals geld voor tien jaar uit het hertogdom Gelder verbannen, nadat de beul hem door de Gasthuispoel zou hebben gedreven. Het drijven door de Gasthuispoel was een gebruik dat nog in het begin van de zeventiende eeuw in de Roermondse rechtspraak bekend was. Het was kennelijk een ontorende straf die in samenhang met verbanning kon worden opgelegd.¹⁷⁰

Naast de processen over huwelijk en seksuele moraal zijn er nog andere die een inkijk geven in het dagelijkse leven die de archieven van andere contemporaine instellingen niet bieden. Zo trad de promotor op tegen bijgelovige praktijken van leken die beweerden en ook geloofden mensen en vee te kunnen genezen en overledenen hun zielenrust te geven.¹⁷¹ De promotor eiste bestraffing van priesters die hun taken verwaarloosden en/of er een leefwijze op na hielden die niet in overeenstemming was met de waardigheid van het ambt. Veelal betrof het herbergbezoek en dronkenschap, in mindere mate overtreding van het celibaat. Priesters die niet voor verbetering vatbaar waren, konden in een klooster worden opgesloten, zoals Theodorus Eyll die in de jaren 1753-1769 in verzekerde bewaring werd gehouden achtereenvolgens in het klooster Mariazand te Straelen, het Capucijnenklooster

169 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nr. 41 procesnr. 139: "condemnandum esse vel condemnari debere ut oneratus claustris cum lapidibus in collo transeat per cloacam e regione domus hospitalis ac praeterea cum proscribendum esse extra limites diocesis nostrae ut nunquam revertatur in eam".

170 G.H.A. Venner, 'De putten van Roermond', *PSHAL* 126 (1990) 108.

171 Vergelijk: P.J.A. Nissen, 'Het magisch-religieuze universum van Odilia Boonen. Over een toverijproces voor het officiaalaat van het bisdom Roermond in 1724-1726', in: J.C.P.A. van Laarhoven e.a. (red.), *Munire ecclesiam. Opstellen over 'gewone gelovigen' aangeboden aan prof. dr. W.A.J. Munier ss.cc. bij zijn zeventigste verjaardag* (Maastricht 1990) 189-196.

te Geldern en uiteindelijk bij de Alexianen te Neuss.¹⁷² Het meest schrijnende proces in dit kader is dat van de promotor tegen Nicolaas Coninx, kapelaan te Walbeck. Hij was ondanks aanmaningen in concubinaat blijven leven en had een kind verwekt. Nadat het kind enige keren tevergeefs te vondeling was gelegd, gaf hij tegen betaling aan een soldaat in garnizoen te Geldern opdracht ervoor te zorgen dat het kind niet meer terugkwam. Die gooide de zes maanden oude baby in de Niers waarop het kind verdronk. De officiaal veroordeelde de kapelaan op 18 augustus 1670 tot verlies van alle beneficies, tot drie jaar gevangenis en vervolgens tot verbanning uit het bisdom. De soldaat eindigde overigens aan de galg.¹⁷³

Geschillen over de bevoegdheid in de zogenaamde gemengde gevallen

Het in 1620 in het Overkwartier afgekondigde Gelderse Land- en Stadsrecht stelde in de afdeling strafrecht allereerst de boeten vast die verschuldigd waren, indien "misbruicken tegen Godts eere ende diensten" waren geconstateerd. Blijkens deze bepalingen kon de schepenbank boeten en bijkomende straffen opleggen in geval van godslastering, vloeken, werken op zon- en feestdagen, drinken in de herberg onder de mis of preek of het maken van lawaai op zon- en feestdagen op kerkhoven en de openbare weg. Daarnaast werd de strafmaat omschreven voor defloratie, schaking, concubinaat en overspel.¹⁷⁴ Dergelijke overtredingen konden ook naar algemene regel door de kerkelijke rechter worden berecht en behoorden dus tot de gemengde gevallen, de *causae mixti fori*.¹⁷⁵ Zoals elders ontstonden ook in het Overkwartier van Gelder geschillen tussen de bisschop enerzijds en de schepenbanken c.q. hun woordvoerders, de Staten van het Overkwartier, anderzijds over de bevoegdheid ten aanzien van deze overtredingen.

In februari 1616 daagde de schout van Roermond Lietgen Rameckers voor de schepenbank wegens overspel. Ofschoon hij met een jonge vrouw was getrouwd, had hij een kind verwekt bij een religieuze, de ergste vorm van overspel. De gedaagde betoogde dat hij niet twee keer voor hetzelfde feit bestraft kon worden. Hij was al door de officiaal veroordeeld en hij had het vonnis al ten dele volbracht door afgelopen zondag "schandeleuselijk" gehuld in een linnen kled in de H. Geestkerk, de kathedrale kerk, te verschijnen. In geval van overspel, gemeenschap of incest met een kloosterzuster gold het recht van preventie, zodat wanneer de geestelijke rechter straf had opgelegd, aan de wereldlijke rechter geen actie meer toekwam.

172 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 296.

173 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 68 procesnr. 630.

174 A.M.J.A. Berkvens en G.H.A. Venner m.m.v. G. Spijkerboer, *Het Gelderse Land- en Stadsrecht van het Overkwartier van Roermond 1620 opnieuw uitgegeven en van een historische inleiding voorzien* Werken Stichting OVR 25 (Arnhem 1996) 320-321, 332-333.

175 De Brouwer, *Kerkelijke rechtspraak I*, 7-8; Monballyu, 'Kerkelijke rechtbank', 128.

De schout bestreed deze exceptie van onbevoegdheid van de schepenbank als zijnde in strijd met de rechtsmacht van het hoofdgerecht Roermond en de privileges van het Overkwartier. Het hoofdgerecht verwierp op 24 februari 1616 de exceptie en gelastte de gedaagde op de eis te antwoorden. De visie van de stad Roermond werd overgenomen door de Staten van het Overkwartier. In een lijst van klachten die zij in maart 1617 aan de aartshertogen Albert en Isabella aanboden, heeft er een betrekking op de officiaal die zijn bevoegdheid te buiten zou gaan: Ofschoon de geestelijke jurisdictie in het Overkwartier beperkt was tot drie terreinen, te weten de testamenten betreffende vrome doeleinden, beneficies en huwelijkszaken, had de bisschop onlangs iemand wegens overspel met een begijn bestraft en niet toegestaan dat deze door de landsheerlijke ambtenaar zou worden vervolgd. Hij had deze ambtenaar zelfs met excommunicatie bedreigd. Voorts legde de bisschop grote boeten op aan ongehuwden die seksueel contact hadden gehad, hetgeen eveneens "in voerigen tijden in desen Quartier nyewerelts gehoirt oft in gebruyck (was) geweest". De aartshertogen antwoordden dat de Staten zich tot de momboir van het Hof van Gelder moesten wenden die al in het verleden opdracht had gekregen om de onderdanen te beschermen tegen bevoegdheidsoverschrijding van de geestelijke rechter.

Na deze interventie van de Staten werd de draad in het proces tegen Lietgen Rameckers weer opgenomen. De schout van Roermond stelde op 1 december 1617 dat de gedaagde moest voldoen aan het decreet van 24 februari 1616 tot het dienen van antwoord, en op 15 december 1617 dat de gedaagde bij gebrek aan antwoord overeenkomstig de eis moest worden veroordeeld.¹⁷⁶ Over de afloop van het proces is niets bekend. In zijn verslag over de toestand van het bisdom Roermond merkte de bisschop in 1619 op dat de ridderschap en steden de kerkelijke rechtsmacht tot drie soorten zaken wilden beperken, namelijk die over beneficies, het huwelijk en vrome testamenten, maar dat hij tot het uiterste in woord en geschrift zijn oude rechten had verdedigd. Niettemin werkten de wereldlijke gerechten de uitvoering van vonnissen van de officiaal tegen. Zij legden in gemengde gevallen, zelfs wanneer de officiaal als eerste had geoordeeld, de gedaagden opnieuw straffen op, alsof zij niet door de bevoegde rechter waren bestraft.¹⁷⁷

In 1661 ontstond opnieuw een conflict tussen de bisschop en de Staten van het Overkwartier van Gelder waarbij de laatsten de strafrechtelijke bevoegdheid van de bisschop ten aanzien van leken betwistten. Het geschil werd ook publiek uitgedragen en uiteindelijk in 1663 definitief door de Geheime Raad te Brussel beslecht. Het geschil vond zijn oorsprong in de synode die de bisschop op 21 september 1660 had gehouden. Tijdens deze bijeenkomst was onder andere besloten dat kisten, kasten, huisraad en andere wereldse zaken uit kerken en sacristieën moesten worden verwijderd op straffe van een boete.

¹⁷⁶ GA Roermond, archief hoofdgerecht Roermond, inv.nr. 118 procesnr. 460; RHCL, archief Staten Overkwartier, inv.nr. 187, f. 25v.-26v.

¹⁷⁷ Cornelissen, 'Relationes Status', 55.

Drinken, muziekspel en geschreeuw op markt en straten onder de missen op zon- en feestdagen en op Aswoensdag werden verboden. Zowel de herbergier als de gasten stond een boete te wachten. Niemand mocht boeken drukken of verkopen die niet door de bisschop waren goedgekeurd. Niemand mocht slafelijk werk verrichten op zon- en feestdagen zonder toestemming van de pastoor, alles op straffe van een boete.

De bisschop legde deze besluiten via de kanselier voor aan het Hof van Gelder om deze te laten bekrachtigen. Het Hof vroeg daarop, zoals gebruikelijk, de momboir, een functie vergelijkbaar met die van officier van justitie, om advies. Het advies luidde negatief. In de genoemde gevallen kwam de boete toe aan de vorst, niet aan de bisschop toe. Aan geestelijken kwam niet de rechtsmacht toe om leken te beboeten. Leken dienden door leken, geestelijken door geestelijken te worden gestraft. De leden van het Hof vonden het raadzaam dit advies persoonlijk over te brengen aan de bisschop die daarop woedend naar de momboir uitviel en zich aangaande deze kwestie niet aan het Hof wilde onderwerpen. De bisschop baseerde zijn bevoegdheden op het oude gebruik sinds de oprichting van het bisdom Roermond. Aan de andere kant zouden de onderheren, de stadsbesturen en drosten zich met succes tegen de bisschop hebben verzet met beroep op eerdere beschikkingen van 1614 en 1617. De momboir kreeg nu opdracht nader onderzoek te verrichten. Hij wendde zich tot de Staten met het verzoek inzage in hun archief te verschaffen. Aldus werden de Staten officieel in het conflict betrokken.¹⁷⁸

In hun vergadering van 6-8 maart 1661 concipieerden de Staten een brief die aan alle drosten, onderheren, schouten en voogden werd gestuurd. De momboir had de Staten laten weten dat de bisschop de onderdanen trachtte "te bevelen op pecuniaire boeten ende over hunne delicten ende misbruycken met gelijcke pecuniaire breucken t'amenderen". Zulks was niet in de macht van de geestelijken en in strijd met de wil van de koning, de concordaten en de oude gewoonten. De Staten lieten nu weten dat zij de momboir zouden steunen ter afwering van deze nieuwicheden. Deze nauwelijks verholen oproep tot verzet tegen de aanspraken van de bisschop lokte bij de laatste een open brief uit die in alle parochiekerken werd afgekondigd. In dit bisschoppelijk schrijven van 17 maart 1661 betoogde de bisschop dat hij enkel het bevorderen van Gods eer en glorie en het behartigen van het welzijn van zijn onderdanen op het oog had, mede door het bestraffen van excessen en misdaden. De bisschop handelde niet anders dan zijn voorgangers, wier bevoegdheid in 1574 en 1607 was bevestigd. De bisschop liet dus weten dat het zijn wil was om de ingeslopen excessen die Gods zegen beletten, uit te roeien conform de wetten van de koning. En om "alle sinistre opiniën" die door de brief van de Staten "in de ghemoederen van de onderdaenen mochten sijn gedrukt" uit te wissen, benadrukte de bisschop "dat alle rechtsinnighe souden moghen speuren dat de voorsz. incivile breven niet tot onderhoudinghe van Sijne Majesteyts wetten en vervoorderen, maer ter contrariën tegen den wil van Sijne voorge-

¹⁷⁸ RHCL, archief Staten Overkwartier, inv.nr. 515 I.

melde Majesteyt strijden". Door die brief werden de onderdanen met onbetamelijke middelen en praktijken tegen de geestelijke overheid opgezet door degenen die door hun stand verplicht behoorden te zijn de eenheid en vrede te bewaren.¹⁷⁹

In felle bewoordingen wendde de bisschop zich twee dagen later tot de Geheime Raad. De momboir en de Staten trachtten de kerkelijke rechtspraak ongedaan te maken. In hun circulaire hadden zij niet alleen zijn eer aangetast en hem een usurpator en weerspanning aan de bevelen van de koning genoemd, maar ook geprobeerd alle vazallen in opstand te brengen tegen God en de kerk, en in één keer de vrome bedoelingen teniet te doen die Karel V en Philips II met de oprichting van het bisdom voor ogen hadden. Dit bisdom was het voorgeschoven bastion tegen de ketterij. Wanneer het hun zou lukken de rechtsmacht van de kerk neer te halen, dan was te vrezen dat zij hetzelfde met die van hun soeverein zouden doen.¹⁸⁰ De reactie van de Staten van 30 maart 1661 was al evenzeer vervuld van retoriek. Van al het onheil dat hun gedurende de lange bloedige oorlog, waarin zij Zijne Majesteit getrouw hadden gesteund en waarin het arme gewest zodanig was uitgeput dat herstel nog jaren zou duren, was de brief van de bisschop wel het ergste wat hun was overkomen. Het was een smaadschrift vol hartstocht en laster. Onder de geestelijke jurisdictie vielen in het Overkwartier alleen de zaken van testamenten van priesters, het huwelijk en beneficies. Het vorderen van boeten van de onderdanen was in strijd met de rechten van de soeverein en de privileges van het gewest. De Staten vroegen de Geheime Raad de bisschop te gelasten een rechtszaak te beginnen, zodat zou blijken wat redelijk was. Hoe hoog de emoties opliepen, blijkt uit de vergadering van de Staten van 23-24 mei 1661. Zij hadden gehoord dat de bisschop te Brussel bij het hof was. Hij zou gezegd hebben dat hij een (gunstig) besluit over zijn aanspraken wilde, al moest hij daarvoor naar Spanje reizen.¹⁸¹

De Staten betoogden dat het hertogdom Gelder ten tijde van de eigen hertogen niet onder één, maar onder verschillende bisschoppen ressorteerde, die van Luik, Keulen, Münster en Utrecht. Deze bisschoppen hadden slechts rechtsmacht bezeten in de drie genoemde gevallen. De geestelijke rechter besliste over de geldigheid of ongeldigheid van het huwelijk. In het laatste geval werden de partijen verwezen naar de gewone rechter die boete oplegde wegens defloratie of incest. Ook bij de oprichting van de nieuwe bisdommen en de komst van Lindanus had de koning verklaard dat de bisschop geen andere rechtsmacht zou

179 RHCL, archief Staten Overkwartier, inv.nr. 80, f. 162v.-163, 166; archief bisschop Roermond, portefeuille 144.

180 RHCL, archief Staten Overkwartier, inv.nr. 80, f. 168-169: "... me donnant le nom d'usurpateur et réfractaire aux ordres de votre Majesté, mais encor par icelle ilz taschent de soulever tous les vassaux contre Dieu et son église et de renverser en un moment les pieuses intentions que feus les serenissimes monarques Charles Cinq empereur et le roy Philippe, de glorieuse mémoire, ont eu en l'érection de cette évesché, qui est le dernier bastion de notre religion placé à la teste de l'hérésie, de quoy, s'ils venoient à bout, il seroit à craindre que après avoir foulé aux pieds la jurisdiction de l'église, à l'exemple d'autres, ils ne fassent le mesme de celle de leur souverain".

181 RHCL, archief Staten Overkwartier, inv.nr. 80, f. 169-171v., 181.

bezitten dan zijn voorgangers. De delinquenten werden naar de wereldlijke rechter verwezen, ook in geval van ontheiliging van feestdagen. Naderhand was de bisschop hiermee niet tevreden. Hij legde kerkelijke boeten op aan hen die zich vrijwillig onderwierpen. Hij noteerde hun namen in een register en deed vervolgens voorkomen dat hij vonnis had gewezen en rechtsmacht bezat. Na protest van de schepenen zag de bisschop van deze handelswijze af. Bij de homologatie van het Gelderse Land- en Stadsrecht van 1620 was aan de bisschop niets toegewezen. De kennisneming van schending van feestdagen en alle andere zaken rakende de eredienst, overspel, defloratie en incest was toegewezen aan de wereldlijke rechter zoals deze die vanouds had bezeten. De Staten ontkenden dat de bisschop het preventierecht ten aanzien van deze overtredingen bezat. De Staten beweerden zelfs in een brief aan de gouverneur-generaal van 13 juni 1662 dat het Hof van Gelder vonnissen van de geestelijke rechter aangaande deze excessen had vernietigd.¹⁸²

De bisschop van zijn kant meende dat hem het preventierecht in gemengde gevallen toekwam, overeenkomstig de zienswijze van de H. Stoel, de concilies en de verordeningen van de koning. Hij bezat deze bevoegdheid sinds de oprichting van het bisdom zoals de andere bisschoppen die in de gewesten van de koning zonder tegenspraak hadden uitgeoefend. Ter ondersteuning van zijn zienswijze legde de bisschop enige verklaringen over, allereerst die van Adam Fabri van 4 november 1660. Fabri was de oudste advocaat die aan het officialaat en het Hof van Gelder was verbonden. Hij was promotor en vele jaren griffier van het officialaat geweest. Fabri verklaarde dat aan de bisschop krachtens het recht van preventie de *causae mixti fori*, de gemengde gevallen, toekwamen evenals de opgelegde boeten. Op 12 en 13 april 1661 verklaarden voorts de landscholtis van het ambt Montfort en de schout van Roermond dat zij sinds hun benoeming in 1628 respectievelijk 1637 hadden meegemaakt dat de bisschop c.q. de officiaal bij preventie had geoordeeld over gemengde gevallen als incest, overspel, verkrachting, concubinaat, defloratie en schending van zon- en feestdagen. Tenslotte legden Balduinus de Gaule, vicaris-generaal in de jaren 1639-1645, en Andreas Creusen, aartsbisschop van Mechelen, maar voorheen, van 1651 tot in 1657 bisschop van Roermond, verklaringen af over de door hen uitgeoefende rechtspraak in gemengde gevallen.¹⁸³ Inderdaad bevat het archief van het officialaat vanaf 1639 processen over overspel, incest, concubinaat en de ontheiliging van feestdagen.

Aanvankelijk werden tussen de bisschop en de Staten via de Geheime Raad stukken gewisseld. De Staten stelden, zoals bij de onderhandelingen over de inwilliging van de bede in 1661 en 1662, dat de bisschop zijn procedure moest instellen voor het Hof van Gelder en niet elders. Zij baseerden zich op het privilege de *non evocando* van 1310. Bij letterlijke interpretatie hield dit privilege niet meer in dan dat de Gelderse onderdanen zich onder

182 RHCL, archief Staten Overkwartier, inv.nrs. 515 I: "Déduction de la difficulté qui est présentement entre l'évesque de Ruremonde et les seigneurs des Estats y joint le conseiller mambour de Gueldres"; 80, f. 190, 261, 227v.; 515 II, bericht van 20 juni 1663.

183 RHCL, archief Staten Overkwartier, inv.nrs. 80, f. 251; 515 I.

normale omstandigheden niet in eerste aanleg voor het rijkshofgerecht zouden hoeven te verantwoorden. Na het Traktaat van Venlo van 1543 werd het privilege zeer ruim geïnterpreteerd en ook in stelling gebracht tegen de centrale regering te Brussel die niet bevoegd zou zijn ingezetenen en ambtenaren buiten het gewest in rechte te betrekken voor de Geheime Raad of de Grote Raad van Mechelen.¹⁸⁴ Naast het geschil over de geestelijke rechtspraak kwam dus al gauw het probleem van de interpretatie van het privilege de non evocando. Het beroep op dit privilege werd in het onderhavige geval afgewezen.

Op 13 augustus 1662 arriveerden Pierre Blondel, raadsheer van de Geheime Raad, Jean Baptiste Stalins, raadsheer van de Grote Raad van Mechelen, en de secretaris Robiano te Roermond om de bisschop en de Staten tot een vergelijk te brengen inzake het preventierecht. In de onderhandelingen met de gedeputeerden van de Staten lukte dat niet, maar wel werd op 29 augustus 1662 een akte van compromis gesloten. De beslissing van het geschil werd opgedragen aan Blondel, Stalins en drie nog te kiezen raadsheren van de Grote Raad als arbiters. De gouverneur-generaal accepteerde evenwel dit akkoord niet, zodat ieder bij zijn standpunt bleef en de Geheime Raad uitspraak moest doen.¹⁸⁵ De bisschop liet in 1662 een pamflet drukken waarin hij zijn visie, ondersteund met vele bewijsstukken, kenbaar maakte. Toen de Staten in juni 1663 vernamen dat de officiaal een burger van Erkelenz had gedaagd die 's zondags zijn eigen schoenen had gerepareerd, vroegen zij de voogd van Erkelenz de betrokkene te verbieden aan de dagvaarding gevolg te geven.¹⁸⁶

Aangevuld met de raadsheren François de Baillencourt, Jean Baptiste Stalins en Bernard Alexander van der Zype van de Grote Raad van Mechelen, en met de raadsheren Jean Proost en Paul van Leemputte van de Raad van Brabant, wees de Geheime Raad op 6 juli 1663 vonnis in het proces tussen de bisschop van Roermond enerzijds en de Staten van het Overkwartier en de momboir van het Hof van Gelder anderzijds.¹⁸⁷ De Geheime Raad handhaafde de bisschop in zijn rechten om ten laste van leken kennis te nemen van alle zuiver kerkelijke delicten en krachtens preventierecht van alle andere die mixti fori werden

184 RHCL, archief Staten Overkwartier, inv.nr. 80, f. 190, 212-212v.; A.M.J.A. Berkvens, 'In wesen sal het Tractaet van Venlo onderhouden worden'. Het Tractaat van Venlo als fundamentele wet van Spaans en Oostenrijks Gelre 1580-1794', in: E. Keverling Buisman e.a. (red.), *Verdrag en Tractaat van Venlo. Herdenkingsbundel, 1543-1993* Werken Gelre 43 (Hilversum 1993) 153-156.

185 RHCL, archief Staten Overkwartier, inv.nr. 80, f. 243-254, 258.

186 *Brieve déduction de fait avec quelques documens de la part de l'évesque de Ruremonde touchant la difficulté que luy font présentement les Etats de Gueldres*; RHCL, archief Staten Overkwartier, inv.nr. 81, f. 11v.-12.

187 Zie voor de rechtspraak van de Geheime Raad: H. de Schepper, 'De Grote Raad van Mechelen hoogste rechtcollege in de Nederlanden?', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 91 (1978) 389-411. Zie voor de raadsheren van de Grote Raad: L. Stroobant, 'Les magistrats du Grand Conseil de Malines', *Annales de l'Académie royale d'archéologie de Belgique* 54 (1902) 495-497. Zie voor de raadsheren van de Raad van Brabant: A. Gaillard, *Le Conseil de Brabant. Histoire - organisation - procédure* 3 (Brussel 1902) 360-361.

genoemd. De bisschop mocht straffen opleggen die gebruikelijk waren in kerkelijke rechtbanken, en ook geldboeten ten behoeve van de armen of vrome doeleinden. De bisschop was dus in het gelijk gesteld. Het vonnis werd zo belangrijk geacht dat het in gedrukte vorm werd verspreid.¹⁸⁸

Wanneer nadien problemen ontstonden over de rechtspraak van de officiaal, werd naar dit vonnis verwezen. Schermutselingen kwamen af en toe nog voor, zoals kennelijk in 1725. De bisschop verklaarde op 29 oktober 1725 dat hij aan de promotor opdracht had gegeven om boeten wegens defloratie, overspel etc. in te vorderen na dagvaarding voor en vonnis van de officiaal. Ook zonder "figuyr van proces" mocht de promotor met de delinquenten die zelf vrijwillig aangifte deden, een akkoord sluiten over de te betalen boete. Die bevoegdheid tot compositie was nooit door de drosten, voogden of schouten van het Overkwartier van Gelder in twijfel getrokken, aldus de bisschop.¹⁸⁹ In 1728 bleek de vice-drossaard van Erkelenz die beloofd had het bisschoppelijk preventierecht in gemengde gevallen niet te betwisten, toch een boete te willen opleggen aan ingezetenen die al door de bisschop waren berecht. De vice-drossaard had op tarwe en andere veldvruchten van de delinquenten beslag laten leggen. De pastoor van Erkelenz moest hem bevelen het gerechtelijk beslag op te heffen. In geval van weigering en dus van aantasting van de geestelijke rechtsmacht, moest de pastoor op Palmzondag publiekelijk verkondigen dat de vice-drossaard en de schepenen van Erkelenz in de kerkelijke ban waren gedaan.¹⁹⁰

Vrijwillige rechtspraak

Naast de contentieuze rechtspraak tussen partijen bezat de officiaal ook bevoegdheid in zaken waarin geen sprake was van een geschil, een bevoegdheid die in de literatuur als vrijwillige of voluntaire rechtspraak wordt aangeduid. Daartoe behoorden het toezicht op de nalatenschap van priesters, het treffen van regelingen met hun schuldeisers en de openbare verkoop van hun roerende goederen. Ook over deze bevoegdheid kon verschil van mening ontstaan met de wereldlijke rechter. Zo spande de secretaris Geeten van de schepenenbank Echt voor het Hof van Gelder te Venlo een proces aan tegen de promotor over "het recht van vercooping van ecclesiastique goederen ende mobiliën" en wel in het bijzonder van die van de landdeken Oddaer, pastoor te Echt. De weduwe en kinderen Geeten deden op 17 juli 1748 afstand van de procedure, waarop de promotor ook het tegen Geeten ingestelde proces voor het officialaat staakte.¹⁹¹

188 RHCL, archief Staten Overkwartier, inv.nr. 187, f. 67-67v.; archief officialaat Roermond, inv.nr. 235.

189 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 45B, nr. 15a.

190 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 13, acta episcopalia 1726-1728, p. 351-352.

191 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 21, acta episcopalia 1746-1749, p. 283.

Dispensaties in kerkenroepen van voorgenomen huwelijken en dispensaties wegens bloed- of aanverwantschap werden in het bisdom Roermond door de bisschop zelf verleend. Tot het verlenen van dispensatie van al te nauwe bloed- of aanverwantschap tot in de tweede graad was de bisschop niet bevoegd. Man en vrouw dienden zich met een verzoekschrift te wenden tot de H. Stoel of de apostolisch internuntius in de Nederlanden te Brussel. De paus respectievelijk de internuntius gaven vervolgens aan de officiaal opdracht om dispensatie te verlenen, nadat hij eerst via de pastoor van de trouwlustigen onderzoek had ingesteld naar de juistheid van het verzoekschrift.¹⁹²

VI Het ressort van het officialaat te Roermond

Van één naar drie officialaten

Het bisdom Roermond omvatte allereerst het Overkwartier van Gelder alsmede enkele aangrenzende heerlijkheden die onder het gezag van het Hof van Gelder stonden. Het Overkwartier van Gelder en de aangrenzende heerlijkheden vormden zeker in de tweede helft van de zeventiende eeuw Spaans Gelder.¹⁹³ Naar het noorden toe omvatte het bisdom het gedeelte van het kwartier van Nijmegen ten zuiden van de Waal, te weten het Rijk van Nijmegen en het land van Maas en Waal, en voorts het land van Cuijk met Grave als hoofdplaats. Naar het zuiden gezien behoorde het land van Valkenburg tot het bisdom Roermond. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog gingen als gevolg van militaire successen van Staatse zijde sommige gedeelten van het bisdom definitief voor Spanje verloren. Door de capitulatie van Nijmegen en Grave voor de Staatse troepen in 1591 respectievelijk 1602 verloor de bisschop zijn gezag in het land van Cuijk en ook in de Nijmeegse regio, zoals hij in 1615, 1619 en 1627 in zijn bericht over het bisdom Roermond schreef.¹⁹⁴ In 1661 kwam het zogenaamde Partagetraktaat tot stand waarbij de Landen van Overmaas, waaronder het land van Valkenburg, elk in een Spaans en een Staats gedeelte werden gesplitst. Het Partagetraktaat had als gevolg dat de bisschop ook in een gedeelte van het land van Valkenburg zijn gezag verloor. Deze staatkundige wijzigingen doen veronderstellen dat ook het ressort van de officiaal aan veranderingen onderhevig was.

Gewoonlijk bezaten de in 1561 opgerichte bisdommen één officiaal, zo ook oorspronkelijk het bisdom Roermond. Toen Gregorius Gherinx, deken, officiaal en vicaris-generaal, op

192 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 4, acta episcopalia 1692-1700, f. 102v.; 25, acta episcopalia 1754-1781, p. 789-790; 113; archief officialaat Roermond, inv.nrs. 130 procesnr. 1575; 287-329.

193 A.M.J.A. Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier 1665-1794. Deel I. Spaans Gelre. Instellingen, Territorium, Wetgeving (1580-) 1665-1702* (Nijmegen 1990) 125.

194 Cornelissen, 'Relationes Status', 4, 48, 60.

23 juni 1592 Guilielmus Stas tot promotor benoemde, kreeg deze expliciet de opdracht om aan de delinquenten die onder het kerkelijk gezag van de bisschopszetel vielen, boeten op te leggen, en bij weigering hen te dagvaarden om te Roermond te verschijnen. Blijkens het lijstje van aandachtspunten van 23 juni 1597 dat de landdekens met hun pastoors moesten bespreken, dienden de pastoors de reeds eerder genoemde overtredingen aan te geven bij de dekens, de bisschop of zijn officiaal. De pastoors mochten zich geenszins bemoeien met zaken van huwelijk en testamenten, maar zij moesten de betrokkenen verwijzen naar de rechtbank van de bisschop te Roermond.¹⁹⁵ Omstreeks 1660 bevond zich in het archief van de bisschop een "register penitentiair" waarin de boeten waren geregistreerd van delinquenten uit het Overkwartier, het land van Valkenburg, Cuijk en Grave. Het register was in gebruik ten tijde van de bisschoppen Cuyckius (1596-1609) en Castro (1611-1639).¹⁹⁶ De inschrijvingen in dit register zouden er in eerste instantie op kunnen wijzen dat tot in de eerste decennia van de zeventiende eeuw slechts één kerkelijke rechtbank in het bisdom Roermond functioneerde.

De verdeling van het bisdom in drie ressorten wordt in ieder geval in 1666 duidelijk. Op 20 juli 1666 bevestigde de vicaris-generaal de dekens in hun ambt. De dekens mochten geen overtredingen bestraffen, maar zij moesten deze aan de vicaris-generaal, de officiaal of de promotor doorgeven. Ten aanzien van de dekens van het land van Cuijk en het land van Valkenburg werd een uitzondering gemaakt. Opdat overtredingen niet onbestraft zouden blijven met beroep op het privilegium de non evocando, het recht om niet buiten het gewest gedaagd te mogen worden, werden beide dekens tot officiaal benoemd. Niet alleen van huwelijkszaken zouden zij kennisnemen, maar ook van gevallen van defloratie, concubinaat, overspel, schending van feestdagen en dergelijke. Zij zouden geschikte mannen voor de functies van griffier, promotor, bode en advocaat uitzoeken die door de vicaris-generaal c.q. de bisschop zouden worden benoemd. Ook in zijn berichten aan de paus over de toestand van het bisdom Roermond van 1708 en 1773 maakte de bisschop melding van de dekens van de dekenaten Valkenburg en Cuijk die tevens officiaal waren. Zij behandelde, zo schreef hij, alle kerkelijke zaken in hun district, omdat de ingezetenen krachtens de Brabantse privileges niet buiten het gewest mochten worden gedaagd. Het officiaalaat te Roermond was bevoegd voor de rest van het bisdom.¹⁹⁷ Ten aanzien van de rechtspraak namen de dekens van Valkenburg en Cuijk dus een uitzonderingspositie in tegenover hun collega's in het bisdom. Zo moest de bisschop op 10 januari 1668 een berispende brief schrijven aan de deken van het dekenaat Geldern. Deze had een boete wegens defloratie opgelegd, hetgeen hem nu verboden werd. Hij diende alle zaken aan de officiaal of promo-

195 RHCL, archief bisschop Roermond portefeuilles 31, nr. 4, f. 14; 80, nr. 14.

196 RHCL, archief Staten Overkwartier, inv.nr. 515 II, stuk ingediend bij de Geheime Raad op 20 juni 1663.

197 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 1, acta episcopalia 1665-1670, f. 30v., 32; Cornelissen, 'Relationes Status', 99, 114-115.

tor door te geven. In 1684 klaagden de parochianen van Wetten bij de deken van Geldern over Ludolf Kemmer, pastoor te Kapellen, die geen missen meer wilde lezen aan het Sint-Anna-altaar te Wetten. De deken verwees hen nu naar de bisschop en laatstgenoemde naar de officiaal.¹⁹⁸

Gezien het naast elkaar bestaan van drie officialaten in het bisdom Roermond, is het zinvol apart aandacht te besteden aan het ressort van het officialaat te Roermond dat oorspronkelijk mogelijk het gehele bisdom omvatte, maar later, zeker sedert 1666, de dekenaten Valkenburg, Cuijk en ook Nijmegen had verloren. Daarna worden de officialaten van de dekenaten Valkenburg en Cuijk behandeld. Die behandeling is schetsmatig, mede omdat van het officialaat van Valkenburg geen, en van het officialaat van Cuijk maar weinig stukken zijn overgeleverd.

De territoriale competentie van het officialaat te Roermond

Spaans Gelder bestond uit het Overkwartier van Gelder en enkele aangrenzende onder Spaans gezag, onder het gezag van het Hof van Gelder, gebrachte heerlijkheden. Spaans Gelder was sinds circa 1600 het hoofdbestanddeel van het bisdom Roermond waar de bisschop zijn gezag kon laten gelden. Het bisdom Roermond en het ressort van het officialaat omvatten in Spaans Gelder de volgende, naar dekenaten ingedeelde parochies:

- I Dekenaat Erkelenz: Erkelenz, Kückhoven, Nedercruchten met Bremp, Overcruchten.
- II Dekenaat Geldern: Afferden met Heukelom, Aldekerk met Rheurdt, Schaephuisen en Stenden, Arcen met Lomm, Bergen met Ayen, Geldern, Kapellen met Ham, Kevelaer, Middelaar, Nieukerk met Hertefelt, Eyll en Holthuysen, Pont, Sevelen, Straelen, Töniserg, Twisteden, Veert met Klein Kevelaer, Walbeck, Well met Wellerlooi, Wetten.
- III Dekenaat Kessel: Baarlo, Blerick, Blitterswijck, Broekhuizen, Broekhuizenvorst, Geijsteren met Maashees, Grubbenvorst, Helden met Panningen, Horst, Kessel, Lottum, Maasbree, Meerlo, Oirlo, Sevenum, Swolgen met Tienray, Venray met Castenray, Leunen, Merselo, Oostrum, Smakt en Veltum, Wanssum.
- IV Dekenaat Krickenbeck: Grefrath, Herongen, Hinsbeck, Leuth met Leutherheide, Lobberich, Velden, Venlo, Viersen, Wachtendonk, Wankum.
- V Dekenaat Montfort: Asselt, Beesel met Reuver, Belfeld, Echt, Elmpt, Linne, Maasbracht met Sint-Joost en Brachterbeek, Montfort, Nieuwstadt, Roermond, Roosteren, Sint Odiliënberg, Stevensweert, Swalmen, Vlodrop met Posterholt.
- VI Dekenaat Weert: Leveroy, Meijel, Nederweert, Weert met Altweert, Boshoven, Laar, Leuken, Swartbroek en Tungalroy, Wesseem.

¹⁹⁸ RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 1, acta episcopalia 1665-1670, f. 128-128v.; archief officialaat Roermond, inv.nr. 93 procesnr. 982.

De heerlijkheden die oorspronkelijk niet tot het Overkwartier behoorden, maar later onder het gezag van het Hof van Gelder kwamen, waren het land van Weert, met Weert, Nederweert en Wessem, de heerlijkheid Dalenbroek grotendeels bestaande uit Herten en Maasniel, en verder de heerlijkheden Hamb, Meijel en Obbicht. Het land van Weert ressorteerde tegen het einde van de zestiende eeuw onder het Hof van Gelder, de overige heerlijkheden worden geacht omstreeks 1670 definitief hun zelfstandigheid te hebben verloren. De integratie van deze heerlijkheden vond plaats ondanks het opflakkerende verzet van hun heren die zich, afgezien van Dalenbroek, op een rijksonmiddellijke status beriepen.¹⁹⁹ Hun verzet tegen de onderschikking aan het Hof van Gelder ging incidenteel gepaard met de betwisting van de bevoegdheid van de officiaal. Zo klaagde de bisschop in 1673 bij het Hof over twee Weertenaren die een vonnis van de officiaal door de schepenenbank te Aken hadden laten vernietigen. De schepenenbank te Aken die als beroepsinstantie de rijksonmiddellijke status van Weert moest aantonen, was evenwel volgens de substituut-momboir van het Hof van Gelder, niet bevoegd te Weert. Bevoegd was het Hof, en de schout te Weert mocht geenszins ingaan op bevelen vanuit Aken.²⁰⁰ Eerder in 1644 wendde Martinus Coemans als vicaris van het Sint-Nicolaasbeneficie te Baarlo zich tot de officiaal. Hij had recht op een jaarlijkse rente ten laste van de pastoor en een inwoner van Meijel. Zij weigerden te betalen, omdat de schepenen deze inkomsten ook al hadden belast. De schepenen van Meijel bevoerden voorts dat zij niet onder het officiaalaat ressorteerden, en hadden een beschikking van de officiaal die hun door de koster van Helden was overhandigd, op de grond geworpen. Op 15 juni 1644 verklaarden de schepenen dat zij geen bevelen van de officiaal mochten aannemen en nog minder daaraan gehoorzamen op uitdrukkelijk bevel van hun heer, de baron van Milendonck, eerste president van het Rijkskamergerecht te Spiers. Volgens de heer was hij niet onderworpen aan de rechtsmacht van de officiaal.²⁰¹ De betwisting van de competentie van Meijelse zijde heeft geen (blijvend) succes gehad. Vanaf 1661 bevat het archief processen waarbij inwoners van Meijel waren betrokken.

In 1667 procedeerde de promotor tegen Johan Frederik van Palandt, heer in 't Hemken. Ham(b) was een aparte heerlijkheid met een kapel, maar ressorteerde onder de parochie Kapellen. In 1669 voerde de kanunnik Joannes van Lith een proces voor de officiaal tegen de kapelaan in 't Ham. Blijkens een ongedateerd rekest van omstreeks 1700 had de promotor de inwoners van Hamb gedaagd wegens het werken op feestdagen. De reactie van de advocaat van de inwoners was dat een competentieconflict moest worden vermeden.²⁰² Nadien zijn geen processen, gevoerd voor het officiaalaat, met betrekking tot de heerlijkheid Hamb bekend. Mogelijk viel de heerlijkheid Hamb sinds circa 1700 niet meer onder de rechts-

199 Berkvens, *Plakkatenlijst Overkwartier I*, 112-125.

200 RHCL, archief Hof van Gelder te Roermond, inv.nr. 8, advies substituut-momboir van 7 juli 1673.

201 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nr. 39 procesnr. 74.

202 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nrs. 25, f. 61v.-62, 68v., 134v.; 122 procesnr. 1463.

macht van de officiaal te Roermond. Zeker niet tot het ressort van de officiaal behoorden de heerlijkheden Obbicht en Dalenbroek, welke laatste met de parochies Hert en Maasniel onmiddellijk aan de parochie Roermond grensde. Deze parochies behoorden tot het bisdom Luik. Het ressort van de officiaal van Roermond viel dus niet geheel samen met Spaans Gelder.

Aan de andere kant strekte de bevoegdheid van de officiaal zich uit over ingezetenen van Spaans Gelder die behoorden tot een parochie waarvan de parochiekerk buiten het territorium was gelegen. Een mooi voorbeeld vormde de parochie Grathem behorend tot het vorstendom Thorn en het bisdom Luik. Deze parochie strekte zich uit over Kelpen, Oler en Katert, gehuchten die vielen onder de schepenbank Wessem en dus onder het Gelderse gebied.²⁰³ De pastoor van Grathem procedeerde in 1657 voor de officiaal tegen de kerspels Oler en Kelpen. De gemeenschap van Grathem klaagde in 1668 bij de vicaris-generaal dat de inwoners van Katert, Oler, Kelpen en Ass weigerden bij te dragen in het herstel van de pastorie te Grathem. De vicaris-generaal meende nu dat de betrokken inwoners "niet en staen in spiritualibus onder onse geestelijke jurisdictie" en verzocht de schout van Wessem die van Grathem op enigerlei wijze te helpen.²⁰⁴ In 1699 evenwel procedeerde de promotor tegen de echtgenote van Godefridus Mols te Kelpen die in de kerk van Grathem had gepraat en aldus de devotie van anderen had verstoord.²⁰⁵

Het wonen op Gelders gebied was in dit geval het criterium voor de bevoegdheid van de officiaal, wanneer de inwoners tot een Luikse parochie behoorden. Zulks was ook de visie ten aanzien van Wegberg, een parochie die uit een Gelders en een Guliks gedeelte bestond. De parochiekerk lag op het Gulikse territoir en de parochie ressorteerde onder het bisdom Luik. Processen tegen ingezetenen van Wegberg zijn vanaf 1639 bekend. In 1698 liet de koster Petrus Wilhelmi te Wegberg in een herberg verluiden dat hij als schepen van Wegberg onder het gezag van de koning viel, maar als koster onder het bisdom Luik en de aartsdiaken van Kempenland. Hij werd door de promotor gedaagd, omdat hij het gezag van de bisschop had betwist. De promotor stelde dat tweederde van Wegberg Gelders c.q. Spaans gebied was en ressorteerde onder het bisdom Roermond. De bisschop had aldaar een grote en een kleine kapel gesticht die bediend werden door een kapelaan van het Roermondse bisdom. De pastoor van Wegberg was in het verleden wegens misdrijven begaan in het bisdom, door de officiaal te Roermond berecht.²⁰⁶ Het behoren tot het Gelderse territorium als basis voor de bevoegdheid van de bisschop werd nogmaals in 1792 verwoord door het Hof van Gelder te Roermond. De Guliks-Bergse Geheime Raad te Düsseldorf legde toen klach-

203 J.H. Hanssen, *Inventarissen van de archieven der schepenbank en gemeente Wessem 1481-1937* (Maastricht 1986) 11, 35-36.

204 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 23, f. 209; archief bisschop Roermond, voorl.nr. 1, acta episcopalia 1665-1670, f. 159v.

205 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 120 procesnr. 1427.

206 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 119 procesnr. 1401.

ten over van de deken van het dekenaat Wassenberg, onder andere over de kapelaan van Rickelrath die zich aan het gezag van de deken en de bisschop van Luik onttrok, ofschoon deze woonkern evenals Uevekoven onder de parochie Wegberg ressorteerde. Het Hof antwoordde dat de bisschop van Roermond sinds het bouwen van de kapel te Rickelrath in 1683 daar altijd zijn rechtsmacht door het stichten en vergeven van de kapelanie had uitgeoefend. De bisschop oefende er het visitatierecht uit zoals in de kapel van Uevekoven. Kortom, er was geen sprake van dat aan de rechten van de bisschop van Luik tekort werd gedaan.²⁰⁷

Het officialaat in het dekenaat Valkenburg

In 1592 werd kennelijk de oprichting van een officialaat voor het dekenaat Valkenburg overwogen. Steven van Craesbeeck, raadsheer van de Raad van Brabant, legde in dat jaar aan de vicaris-generaal Gherinx de vraag voor waarom in het land van Valkenburg geen officiaal was benoemd. Gherinx antwoordde dat de Valkenburgers sedert 1569 te Roermond waren gedaagd en verschenen. Pas in 1577 ontstond er verzet met beroep op de Gouden Bul, met name van de zijde van Werner Huyn, heer van Amstenrade. De klagers zouden evenwel door de Raad van Brabant naar het Roermondse gerecht zijn verwezen. Op de Gouden Bul en de Blijde Inkomste zou geen beroep kunnen worden gedaan, omdat Valkenburg niet tot het Brabantse territoire behoorde. Indien die van het land van Valkenburg niet te Roermond gedaagd konden worden, waar moest dan een kerkelijke rechtbank voor hen worden ingericht? Valkenburg was geen stad met voldoende doctores en praktizijns en kwam dus niet in aanmerking. Een oplossing zou kunnen zijn dat de proosdij van het kapittel van Sint-Servaas te Maastricht bij het bisdom Roermond werd geïncorporeerd. Met toestemming van de bisschop van Luik zou dan te Maastricht of Wijck een rechtbank kunnen worden opgericht voor de Landen van Overmaas. De rechtspraak zou gedelegeerd kunnen worden aan een geschikte kanunnik van het kapittel van Sint-Servaas of Onze-Lieve-Vrouw.²⁰⁸ Tot incorporatie van de proosdij van het Sint-Servaaskapittel in het bisdom Roermond is het in ieder geval niet gekomen.

De oudste gegevens over de officiaal van het dekenaat Valkenburg dateren uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. Op 6 juni 1654 verscheen voor de officiaal te Roermond een kandidaat voor het pastoorsambt van Itteren. Aangezien geen tegenkandidaat verscheen, bepaalde de officiaal dat de benoemingsakte moest worden uitgevaardigd onder voorbehoud van de rechten van degenen die misschien bij de deken van Valkenburg tegen deze

207 RHCL, archief Hof van Gelder te Roermond, inv.nr. 43, f. 163-163v., 170.

208 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 31, nr. 4, f. 29-33v., gedrukt in: A. van Lommel, 'Een achttal bescheiden betreffende het oude bisdom Roermond', *PSHAL* 17 (1880) 198-206. Zie voor Van Craesbeeck: Gaillard, *Conseil de Brabant* 3, 355.

voordracht in verzet zouden komen. Gezien de gegevens uit latere tijd, is aan te nemen dat de deken van het dekenaat Valkenburg in 1654 ook de functie van officiaal vervulde.²⁰⁹ Het tweede gegeven dateert van 20 juli 1666, toen de deken tevens tot officiaal werd benoemd.²¹⁰ Over de wijze en het tijdstip van ontstaan van het officiaalaat in het dekenaat Valkenburg weten wij tot op heden niets. Zaken betreffende het dekenaat Valkenburg, komen afgezien van enige nog te behandelen uitzonderingen, niet voor in de rolregisters van de officiaal te Roermond over de jaren 1599-1604 en na 1631.²¹¹ Dit ontbreken duidt er naar alle waarschijnlijkheid op dat de Roermondse officiaal in het dekenaat Valkenburg niet bevoegd was. Na 1592 maar vóór 1599 zou derhalve in het dekenaat Valkenburg een eigen officiaal kunnen zijn geïnstalleerd.

Hoe het ook zij, vanaf 1666 is met zekerheid een officiaal in het dekenaat Valkenburg werkzaam geweest. In een brief van de bisschop aan de deken van Valkenburg van 4 februari 1670 noemt de eerstgenoemde de rechtbank van de laatste.²¹² In het procesdossier van Isabella de Sarias tegen Philippus Brunas voor de officiaal te Roermond uit de jaren 1677-1678 bevindt zich een uittreksel uit het protocol van de kerkelijke rechtbank van het land van Valkenburg uit 1675.²¹³ Het archief van de officiaal van het dekenaat Valkenburg is niet bewaard gebleven. W. Moonen citeert in zijn geschiedenis van Brunssum uit 1952 een protocol van de officiaal over de jaren 1768-1786 dat zich toen nog in de pastorie aldaar bevond. Dit register is nadien uit het zicht verdwenen.²¹⁴

Voornamelijk aan de protocollen van beschikkingen van de bisschop van Roermond, de zogenaamde *acta episcopalia*, zijn de namen van de volgende officialen van het dekenaat Valkenburg te ontlelen: Joannes Wuestenraedt (1672), Jacobus Pesch, pastoor te Nuth overleden in 1686, Joannes Haesen, pastoor te Klimmen (1686-1711), Godefridus Henricus van der Leyen, pastoor te Nuth (1711-1722).²¹⁵ Op 7 oktober 1722 benoemde de bisschop een leek tot officiaal, te weten de licentiaat Theodorus Frissen, voorheen raadsheer van het Hof van Limburg. De benoeming van een leek hing mogelijk samen met het conflict tussen de bisschop en de pastoors van het dekenaat Valkenburg over de benoeming van de deken. Ter beëindiging van de procedure die tot voor de Raad van Brabant werd gevoerd, sloten partijen in 1724 een compromis. De pastoors zouden voortaan een voordracht van drie pastoors doen, waaruit de bisschop één van hen tot deken zou benoemen. De pastoors

209 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nr. 23, f. 114.

210 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 1, *acta episcopalia* 1665-1670, cf. 32.

211 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nrs. 20-33.

212 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 1, *acta episcopalia* 1665-1670, f. 231: “..quae eo casu ad tribunal vestrum spectarent”.

213 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nr. 81 procesnr. 798.

214 W. Moonen, *Brunssum de eeuwen door* (1952) 12*, 347-356 (Vriendelijke mededeling van A. Jacobs te Hoensbroek).

215 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nr. 71 procesnr. 682; archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 3, *acta episcopalia* 1677-1692, p. 118-119; 8, *acta episcopalia* 1709-1718 A, f. 182.

verklaarden voorts dat zij geen enkel recht ten aanzien van het officialaat pretendeerden.²¹⁶

Mogelijk in het kader van het disfunctioneren van Frissen wendde de bisschop zich inzake de benoeming van de officiaal tot de pastoor van Oud-Valkenburg die na overleg met de collega's op 28 december 1727 liet weten dat enkel aan de bisschop de benoeming van de officiaal toekwam. De bisschop kon beter een pastoor dan een leek benoemen.²¹⁷ Daarop benoemde de bisschop Martinus Meyers, pastoor te Voerendaal, tot vice-officiaal. Meyers die voorlopig het ambt zou waarnemen, moest de eed afleggen in handen van de deken Alard van Coesveldt. Pas toen Meyers in 1736 ook tot deken van het dekenaat Valkenburg was aangesteld, waren de ambten van deken en officiaal weer in één hand verenigd.²¹⁸ Meyers werd na zijn overlijden in 1760 opgevolgd door Henricus Neynens, pastoor te Hoensbroek (1760-1777), A. Hoen, deken en pastoor te Schinnen (1777-1778) en Theodorus Andreas Driessen, deken en pastoor te Brunssum (vanaf 1778).²¹⁹ Samenvattend is te constateren dat de officiaal van het dekenaat Valkenburg, op één uitzondering na, een pastoor was, werkzaam in het Spaans/Oostenrijkse, soms in het Staatse gedeelte, die veelal tevens deken was. Waar in het Roermondse officialaat de officialen, afgezien van Joannes Franciscus Dispa, rechten hadden gestudeerd, was in het Valkenburgse officialaat de enige leek ook de enige jurist.

Blijkens de registers van beschikkingen van de bisschop werden tot promotor bij het officialaat van het dekenaat Valkenburg benoemd de advocaat Theodorus Frisschen in 1696, de advocaat Ruyters in 1722, de notaris N. Schils in 1762 en J.M. Luyten in 1793. Laatstgenoemde was notaris, secretaris te Vaesrade en schepen te Geleen.²²⁰ Zij hadden door studie en/of praktijk wel een juridische achtergrond.

De bevoegdheid van de officiaal strekte zich volgens de benoemingsakte van 20 juli 1666 met name uit over huwelijkszaken, gevallen van defloratie, concubinaat, overspel en de schending van feestdagen. De benoemingsakten van 1722, 1728 en 1760 gaven de officiaal de bevoegdheid te oordelen over criminele zaken, burgerlijke zaken en zaken betreffende huwelijk en beneficië.²²¹ Afgaande op de uittreksels die W. Moonen in 1952 publiceerde, behandelde de officiaal in de jaren 1768-1786 schuldvorderingen tegen priesters, de inbezitting in een kapelanie, zaken van trouwbeloften, verhindering van huwelijk en verla-

216 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 12, acta episcopalia 1722-1725, p. 70-72; 15, acta episcopalia 1733-1737, p. 367-368, 370.

217 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 45B, nr. 17.

218 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 13, acta episcopalia 1726-1728, p. 324-325; 16, acta episcopalia 1737-1741, p. 213.

219 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 25, acta episcopalia 1754-1781, p. 110-111, 649, 689, 695.

220 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 4, acta episcopalia 1692-1700, f. 53v.; 12, acta episcopalia 1722-1725, p. 73; 25, acta episcopalia 1754-1781, p. 160; 229.

221 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 1, acta episcopalia 1665-1670, f. 32; 12, acta episcopalia 1722-1725, p. 70-72; 25, acta episcopalia 1754-1781, p. 110-111.

ting, schending van feestdagen en klachten over priesters.²²² De officiaal van het dekenaat Valkenburg behandelde dus dezelfde zaken als de officiaal te Roermond.

In de reeds genoemde brief van de pastoor van Oud-Valkenburg van 28 december 1728 schreef deze dat geen enkele officiaal zijn rechtsmacht durfde uit te oefenen in het Staatse gedeelte of aldaar zitting hield. De officiaal hield verblijf in het Oostenrijkse gedeelte waar zijn rechtsmacht erkend was, ook in de gemengde gevallen.²²³ De partijen die blijkens het protocol over de jaren 1768-1786 voor de officiaal werden gedaagd, woonde in Hoensbroek, Schinnen, Schaesberg, Jabeek, Spaubeek, Bingelrade, Wijnandsrade, Oirsbeek, Brunssum en Geleen. Het ressort van de officiaal was toen dus inderdaad beperkt tot het Oostenrijkse gedeelte van het land van Valkenburg.

Het officialaat in het dekenaat Cuijk

Zoals ten aanzien van het dekenaat Valkenburg was in 1592 eveneens sprake van de oprichting van een officialaat te Grave, maar gebrek aan voldoende inkomsten had zulks tot dan toe verhinderd.²²⁴ Op 31 oktober 1596 benoemde de bisschop evenwel Antonius Hulselmans, licentiaat in de theologie en pastoor te Grave, tot plaatsvervanger om in het dekenaat Grave of land van Cuijk recht te spreken in al die gevallen die tot de rechtsmacht van de bisschop behoorden.²²⁵ Na de capitulatie van Grave voor de Staatse troepen in 1602 is waarschijnlijk aan de werkzaamheden van de officiaal een einde gekomen. Blijkens het door de bisschop naar Rome gestuurde overzicht van het bisdom Roermond uit 1615, 1619 en 1627 werden priesters in Grave en het land van Cuijk getolereerd, maar was het hun verboden het gezag van de bisschop te erkennen.²²⁶ Hoe het ook zij, op 22 augustus 1644 besloten de priesters van het dekenaat Cuijk ernaar te streven dat de Cuijkse kerkelijke rechtbank zou worden hersteld zoals deze vroeger had gefunctioneerd.²²⁷

Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw is in ieder geval weer sprake van een officialaat in het dekenaat Cuijk. Op 2 januari 1653 benoemde de bisschop Antonius Peelen, pastoor te Boxmeer en doctor in de medicijnen, tot deken. Hij kreeg de bevoegdheid om overtredingen als defloratie, verkrachting, schending van feestdagen en vastengeboden, godslastering en vloeken te bestraffen. Zwaardere overtredingen mocht de deken niet be-rechten, maar deze moest hij aan "de promotor, ons of onze officiaal" (te Roermond) door-

222 Moonen, *Brunssum*, 347-356.

223 RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 45B, nr. 17.

224 Van Lommel, 'Aantal bescheiden', 207.

225 BHIC Grave, archief dekenaat Cuijk, inv.nr. 2.

226 Cornelissen, 'Relationes Status', 44, 48, 60.

227 BHIC Grave, archief dekenaat Cuijk, inv.nr. 2. Voor zover niet anders vermeld zijn de gegevens betreffende de officiaal in het dekenaat Cuijk aan dit inventarisnummer ontleend.

geven. Bij akten van 12 mei 1659 en 20 juni 1660 kreeg Antonius Peelen van de bisschop de bevoegdheid om in zaken betreffende het huwelijk, defloratie, concubinaat, de schending van feestdagen en dergelijke vonnis te wijzen. De zware overtredingen moest hij aan de bisschop melden. Enige maanden later, op 21 september 1660, kreeg Peelen een nieuwe benoemingsakte die teruggreep op de tekst van 1653. Daardoor verdween weer de competentie ten aanzien van huwelijkszaken. De verschillende opeenvolgende benoemingsakten hangen waarschijnlijk samen met een geschil met de gravin van den Bergh als vrouw van Boxmeer die twijfelde aan de bevoegdheid van Peelen als rechter. Toch zijn in deze jaren, anders dan men op grond van de beperkte bevoegdheid zou verwachten, geen Cuijkse zaken aangetroffen in de rolregisters van de officiaal te Roermond.

Op 20 juli 1666 herbenoemde de vicaris-generaal Jacobus van Oeveren de dekenen van de dekenaten in het bisdom Roermond in hun functie. Antonius Peelen werd wederom als officiaal aangesteld om te oordelen in zaken van huwelijk, defloratie, concubinaat, overspel, schending van feestdagen en dergelijke. Hij mocht geschikte mannen voor de functies van griffier, promotor, bode en advocaat voordragen die door de vicaris-generaal c.q. de bisschop zouden worden benoemd. Een voorbehoud van zaken ten gunste van de officiaal te Roermond werd niet meer gemaakt. In de benoemingsakten van Joannes Schuyl (1677) en Anselmus Verburght (1708) wordt eenzelfde opsomming van te behandelen zaken gegeven.

Merkwaardig is de benoemingsakte voor Anselmus Verburght van 7 maart 1708 die aan de deken geen enkele rechtsmacht toekende. Deze akte bevindt zich nog in origineel in het bisschoppelijk archief.²²⁸ Zij heeft kennelijk geen geldigheid gekregen. De benoemingsakte die wel in 1708 aan Verburght werd uitgereikt, geeft hem zoals gezegd dezelfde bevoegdheden op het gebied van de rechtspraak die Antonius Peelen in 1666 kreeg. De aan Elsearus Capiet uitgereikte benoemingsakte van 15 september 1728 greep weer terug op een rechterlijke bevoegdheid beperkt tot defloratie, incest, overspel, godslastering en de schending van feestdagen. De pastoors protesteerden nu met het beroep op het *jus de non evocando*, het recht om niet buiten het gewest gedaagd te mogen worden. Daarop volgde op 28 juni 1730 de benoemingsakte van Capiet tot officiaal met de bevoegdheid om alle strafrechtelijke en burgerlijke zaken, zaken betreffende huwelijk en beneficies te behandelen. Het is in 1730 voor het eerst dat zaken betreffende beneficies tot de competentie van de officiaal in het dekenaat Cuijk worden gerekend.

De namen van de volgende dekenen, tevens officiaal, werden in het archief van de bisschop van Roermond en het archief van het dekenaat Cuijk aangetroffen: Antonius Peelen, pastoor te Boxmeer, benoemd en herbenoemd in 1653, 1659, 1660 en 1666, Joannes Schuyl, benoemd in 1677, Henricus Alarts, pastoor te Sint Anthonis, benoemd in 1695, Anselmus

228 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 221. Zie ook: voorl.nr. 10, *acta episcopalia* 1718-1720, p. 70.

Verburght, pastoor te Wanroy, benoemd in 1708, Elsearus Capiet, pastoor te Haps, benoemd in 1728 en 1730, Matheus van den Broeck, pastoor te Vierlingsbeek, benoemd in 1731, Caspar Molmans, pastoor te Sint Anthonis, benoemd in 1742, Albertus Henricus Schmerling, benoemd in 1760, Caspar Molmans, benoemd in 1779.²²⁹ Ook na de opheffing van het bisdom Roermond in 1801 gedurende het voortbestaan van het restant als apostolisch vicariaat Grave werden de dekens van het dekenaat Cuijk in 1819, 1826 en 1841 nog steeds tevens tot officiaal benoemd.²³⁰

Naast de benoemingen van de officiaal zijn de benoemingen tot griffier van pastoor Vos te Mill in 1780 en van kapelaan Martens te Sint Anthonis in 1785 overgeleverd.²³¹ De positie van de officiaal was vergelijkbaar met die van het dekenaat Valkenburg. De officiaal van het dekenaat Cuijk was een pastoor, geen jurist. In dit kader is de opdracht van de bisschop aan de officiaal van 29 november 1718 te plaatsen om in een proces over de weigering tot het verlenen van toestemming tot een huwelijk, de raad van theologen en rechtsgeleerden in te winnen en met hen vonnis te wijzen. Op verzoek van de officiaal Molmans benoemde de bisschop op 14 oktober 1744 W.G. Liefkens, pastoor te Wanroy, en J.W. Boonaerts, pastoor te Mill, tot assessoren om de rechtspraak te verbeteren. Op 4 januari 1780 werd pastoor Liefkens te Wanroy (wederom) tot assessor benoemd, evenals pastoor Verstraeten te Sambeek.²³²

Van het archief van de officiaal van Cuijk is iets bewaard gebleven, te weten een gerechtsprotocol over de jaren 1659-1661, 1665-1666 en een aantal processen over het nakomen van trouwbeloften en verhinderende van een huwelijk uit de periode 1699-1796.²³³ Vóór 1747 procedeerde de pastoor van Neerloon voor de officiaal van Cuijk tegen Leonardus Schuers wegens laster.²³⁴ Het dekenaat Cuijk behoorde afgezien van de heerlijkheid Boxmeer met Sint Anthonis tot Staats Brabant waar in 1656 het Ehtreglement was afgekondigd. Het Ehtreglement bevatte, zoals reeds beschreven, bepalingen over het sluiten van huwelijken en de rechtspraak in huwelijkszaken. Het is dan ook zeer de vraag of de officiaal de enige rechter in huwelijkszaken was in het dekenaat Cuijk. De pastoor van Vierlingsbeek vroeg in 1741 aan de bisschop huwelijksdispensatie aan wegens aanverwantschap. Hij merkte op dat de wereldlijke rechter mensen tot een huwelijk kon dwingen. In een brief van 29 augustus

229 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 4, acta episcopalia 1692-1700, f. 42v.; 14, acta episcopalia 1729-1732, p. 262; 17, acta episcopalia 1741-1742, p. 540, 562; 222.

230 BHIC Grave, archief dekenaat Cuijk, inv.nrs. 1, p. 24-26; 10.

231 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 25, acta episcopalia 1754-1781, p. 750; 51A, acta episcopalia 1782-1793, f. 89.

232 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 10, acta episcopalia 1718-1720, p. 70; 20, acta episcopalia 1743-1746, f. 35v.; 25, acta episcopalia 1754-1781, p. 750.

233 BHIC, archief dekenaat Cuijk, inv.nrs. 18, 25. Zie ook: RHCL, archief bisschop Roermond, portefeuille 80, nr. 13; voorl.nrs. 31, 119.

234 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nr. 21, acta episcopalia 1746-1749, p. 136.

1785 van de pastoor van Cuijk aan de pastoor van Blerick schreef deze dat moeilijkheden omtrent huwelijken en huwelijksbeletselen in het land van Cuijk niet zuiver kerkelijke zaken waren, maar dat het wereldlijke bestuur in dezen de enige rechter was.²³⁵

Het officialaat te Roermond enerzijds en de officialaten in de dekenaten Valkenburg en Cuijk anderzijds

Het bisdom Roermond kende oorspronkelijk slechts een officialaat te Roermond. Later, in 1596 werd een officiaal voor het dekenaat Cuijk en mogelijk vóór 1599 werd een officiaal voor het dekenaat Valkenburg benoemd. Over hun werkzaamheden en bevoegdheden vóór 1650 weten wij niets. Opvallend is het dat twee processen betreffende het dekenaat Valkenburg voor de officiaal te Roermond werden gevoerd en dat twee pogingen bekend zijn om een proces uit het dekenaat Cuijk voor de officiaal te Roermond aan te spannen. In 1661 dagvaardde de promotor Joannes Janssen, pastoor te Hulsberg, en Andreas Meissen, pastoor te Oud-Valkenburg.²³⁶ De pastoor van Hulsberg werd gedaagd, omdat hij een clericus voor het wereldlijk gerecht had betrokken en aldus de kerkelijke jurisdictie had geschonden. De promotor baseerde de bevoegdheid van de officiaal te Roermond op de omstandigheid dat de gedaagde geestelijke en beneficiant van het land of dekenaat Valkenburg in het bisdom Roermond was.²³⁷ De promotor daagde op 29 oktober 1671 Henricus Alarts, pastoor te Sint Anthonis om te Roermond voor de officiaal te verschijnen teneinde verantwoording af te leggen over het beheer van de nalatenschap van kapelaan Willem van Helden. De dagvaarding werd door de bode van het officialaat op de kerkdeur te Venray aangeslagen. Henricus Alarts machtigde op 11 januari 1672 notaris Joannes Hillen om te Roermond voor de officiaal te verklaren dat hij niet kon verschijnen met een beroep op de gouden bul van 1531 en het verbod van de vrouwe van Boxmeer. Alarts, gesteund door zijn collega-pastors van het dekenaat Cuijk, verscheen inderdaad niet te Roermond.²³⁸ In september 1725 meldde Johan Nelissen, inwoner van de katholieke heerlijkheid Boxmeer in het land van Cuijk, zich bij de officiaal. Aldegonda Roosen had hem gedaagd voor de schepenbank Boxmeer tot het nakomen van

235 RHCL, archief bisschop Roermond, voorl.nrs. 107, brief van de pastoor van Vierlingsbeek van 21 mei 1741: "...maxime in hisce partibus acatholicis ubi per judicem saecularem cogi possent ad matrimonium ineundum"; 124: "Dum in patria Cuyckensi obveniunt difficultates in causis matrimonialibus et impedimenta denuntiata non sunt pure ecclesiastica, solum magistratus politicus est harum iudex".

236 RHCL, archief officialaat Roermond, inv.nrs. 24, f. 151; 53 procesnr. 368, 370.

237 "In primis ponit et articulat quod pretactus dominus sit clericus et beneficiatus territorii seu decanatus Falcoburgensis diocesis Ruremundensis ac propterea jurisdictioni vestrae subiectus".

238 RHCL, archief officialaat Roermond, inv.nr. 70 procesnr. 653; BHIC Grave, archief dekenaat Cuijk, inv.nr. 2.

trouwbeloften. Nelissen achtte de schepensbank niet bevoegd, maar de deken en officiaal had de zaak niet in behandeling willen nemen. Nelissen vroeg nu aan de officiaal te Roermond of deze zich bevoegd achtte.²³⁹ Een procedure te Roermond is echter niet bekend.

Zoals reeds beschreven verschenen degenen die voorgedragen waren voor een pastoorsambt of een beneficie/altaar, met een attest van de afkondiging van de voordracht in de betreffende parochiekerk, voor de officiaal te Roermond in afwachting van tegenkandidaten. De afkondiging bevatte immers de oproep aan opposanten om voor de officiaal te Roermond te verschijnen. Bleek er geen oppositie tegen de voorgedragen kandidaat te zijn, dan besliste de officiaal dat de benoemingsakte diende te worden uitgevaardigd. Was er wel verzet tegen de voorgenomen benoeming tijdens de rolzitting, dan startte een proces over de inbezitstelling. Deze procedure respectievelijk deze processen voor de officiaal te Roermond betroffen niet alleen pastoorsambten en beneficië in Spaans Gelder, het ressort van de officiaal te Roermond, maar ook die in de dekenaten Cuijk en Valkenburg. Besluiten tot inbezitstelling van beneficië in deze twee dekenaten vindt men reeds in het rolregister over 1599-1604, te weten tot inbezitstelling van het Sint-Nicolaasaltaar te Heerlen in 1599, het H. Kruisaltaar te Cuijk in 1602 en een prebende te Batenburg in 1602, geproclameerd in de kerk te Grave, omdat te Batenburg geen (parochie)kerk was.²⁴⁰

De rolregisters vanaf 1631 bieden hetzelfde beeld: besluiten tot inbezitstelling van onder meer een beneficie in de parochiekerk te Geleen (1632), in de kapel te Etsenrade onder Jabeek (1638), de pastoorsambten van Nuth en Beek ((1639), beneficië te Voerendaal (1639-1641), het pastoorsambt te Wijnandsrade (1641), een beneficie te Heerlen (1644), het pastoorsambt te Schin-op-Geul (1644), de kapel te Welten (1647), het pastoorsambt te Merkelbeek (1647) en het pastoorsambt te Itteren (1654).²⁴¹

In 1661 zijn nog decreten tot inbezitstelling vermeld van beneficië te Beek en Voerendaal.²⁴² Na het Partagetraktaat van 1661 zijn alleen nog dergelijke besluiten met betrekking tot het Spaanse gedeelte van het land van Valkenburg ingeschreven, zoals ten aanzien van de kapel van Jabeek in 1662 en het pastoorsambt van Geleen in 1671.²⁴³ Dezelfde conclusie kan getrokken worden ten aanzien van het dekenaat Cuijk. Decreten tot inbezitstelling in parochies die tot het generaliteitsgebied behoren, ontbreken, enkel die in de katholieke heerlijkheid Boxmeer (1667) en het annexe Sint Anthonis (1662, 1667, 1671) zijn vermeld.²⁴⁴

239 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 251.

240 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 20, f. 29, 31, 79, 91v.: "quia in Batenborch ecclesia nulla erat".

241 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nrs. 21, f. 42v., 119, 121v., 137v., 195, 210, 211v.; 22, f. 58, 62, 114; 23, f. 114. Zie voorts inv.nrs. 30, 31.

242 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 24, f. 149v., 175, 187v.

243 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nrs. 24, f. 209v.; 25, f. 228.

244 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nrs. 24, f. 203v.; 25, f. 60v., 208v.

De bezetting door de Franse troepen in 1672 betekende het herstel van de openbare uitoefening van de katholieke eredienst in die gedeelten van het bisdom Roermond die tot de Republiek der Verenigde Nederlanden behoorden. Vanaf 1672 werden bij de officiaal besluiten tot inbezitstelling verzocht voor parochies in het generaliteitsgebied: het pastoorsambt te Meerssen, Hulsberg en Houthem in 1672, te Bunde, Borgharen, Amby en Limmel in 1673, beneficies te Valkenburg, Voerendaal en Beek in 1673.²⁴⁵ De laatste besluiten tot inbezitstelling in Staats gebied werden genomen op 14 oktober en 20 december 1679 voor de pastoorsambten van Amby en Voerendaal.²⁴⁶ Daarna zijn enkel nog besluiten tot inbezitstelling van beneficies en pastoorsambten in Spaans, en in de achttiende eeuw in Oostenrijks Valkenburg opgenomen.

Ten aanzien van het dekenaat Cuijk dat afgezien van Boxmeer en Sint Anthonis generaliteitsgebied was, werden in 1672 besluiten tot inbezitstelling verzocht voor de pastoorsambten van Sambeek, Beugen en voor beneficies te Cuijk en Ledeacker en in 1673 voor het pastoorsambt te Mill.²⁴⁷ Zelfs inbezittingen in het dekenaat Nijmegen werd in de jaren 1672-1674 te Roermond gedecreteerd, te weten van de pastoorsambten te Nederasselt, Appeltern, Dreumel en Millingen.²⁴⁸ Na 1674 komen, zoals vóór 1672, enkel nog Boxmeer en Sint Anthonis in de rolregisters van de officiaal te Roermond voor.

De officiaal te Roermond was derhalve bevoegd bij gebrek aan oppositie besluiten te nemen tot het afgeven van inbezittingssakten door de bisschop voor het hele bisdom Roermond, voor zover de bisschop daar zijn gezag kon uitoefenen. Fraai wordt zulks nog geïllustreerd door het verhandelde tijdens de rolzitting van 23 september 1662. Toen verscheen een kandidaat die voorgedragen was voor het Sint-Catharina-altaar te Hürth. De pastoor van Hürth diende protest in, omdat de parochie tot het bisdom Keulen behoorde en niet onderworpen was aan de bisschop van Roermond. De kandidaat kreeg de opdracht op de bezwaren van de pastoor te antwoorden, maar het proces werd kennelijk niet voortgezet.²⁴⁹ Hürth, gelegen bij Keulen, was een Valkenburgs leen. De soevereiniteit over Hürth werd betwist door het prins-bisdom Keulen enerzijds en Spanje, later de Republiek, anderzijds.²⁵⁰ De poging tot inbezitstelling van een beneficie te Hürth via de officiaal te Roermond is mogelijk in het kader van dit conflict te plaatsen.

Wanneer er tegen de voorgedragen kandidaat voor een beneficie of pastoorsambt verzet rees van anderen die daartoe meer recht meenden te hebben, startte voor de officiaal te Roermond een proces. Ten aanzien van het dekenaat Valkenburg werd blijkens de rolre-

245 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 26, f. 25, 27v., 28, 56v., 76, 78, 85, 88v.

246 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 27, f. 40v., 52v.

247 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 26, f. 24v., 25, 34, 40v.

248 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 26, f. 31v., 40v., 41, 71, 95.

249 RHCL, archief officiaal Roermond, inv.nr. 24, f. 220v.

250 W. Fabricius, *Erläuterungen zum geschichtlichen Atlas der Rheinprovinz 2. Band: Die Karte von 1789* (Bonn 1898, Herdruk Bonn 1965) 18, 21.

gisters in 1599 geprocedeerd over een beneficie te Heerlen, in 1600 over het pastoorsambt te Amstenrade, in 1639 en 1641 over een beneficie te Voerendaal en in 1684 over het pastoorsambt te Oirsbeek.²⁵¹ Procesdossiers zijn bewaard gebleven betreffende de inbezitstelling van een beneficie te Voerendaal in 1658, het pastoorsambt te Meerssen en een beneficie te Ledeacker in 1672, het pastoorsambt te Schinnen en de kapel te Vaesrade in 1673, de inbezitstelling van een beneficie te Geleen en het pastoorsambt te Schinveld in 1674.²⁵² In de achttiende eeuw werden nog processen gevoerd over de inbezitstelling van beneficies te Geleen in 1746-1747 en 1758 en over het pastoorsambt te Boxmeer in 1760.²⁵³

Geheel buiten de orde staat een proces voor de officiaal te Roermond tussen Joannes van Ravensteyn en Henricus Staels over de inbezitstelling van een altaar te Haren in het district Oss in het graafschap Megen. De proclamatie uit 1665 staat op naam van de bisschop van Roermond als apostolisch vicaris van het bisdom 's-Hertogenbosch. Niettemin werden eventuele opposanten tegen de inbezitstelling opgeroepen om "voor ons te Roermond" respectievelijk "voor ons of onze officiaal" te verschijnen.²⁵⁴

In 1672 werd Joannes Wetzels voorgedragen voor het pastoorsambt van Hulsberg. Zoals gebruikelijk kreeg de dienstdoende geestelijke te Hulsberg in de proclamatie de opdracht om deze in de parochiekerk af te kondigen, maar hij weigerde. De officiaal van het dekenaat Valkenburg gaf daarom opdracht aan notaris Wilhelmus Frissen om de proclamatie te Hulsberg uit te voeren, waarna de tegenpartij Joannes Janssen te Roermond verscheen. Wij zagen reeds dat Henricus Alarts, pastoor te Sint Anthonis, in 1671 weigerde voor de officiaal te verschijnen wegens de verantwoording van een nalatenschap. Een jaar later verscheen hij wel voor de officiaal, nu om in het bezit te worden gesteld van een beneficie te Ledeacker. Hij kwam weer tegenover de promotor te staan die als bezwaar aanvoerde dat Alarts in het eerdere proces niet was komen opdagen. Alarts repliceerde dat hij op dat feit niet mocht worden beoordeeld, maar enkel op zijn geschiktheid.²⁵⁵ Uit beide voorbeelden blijkt uitdrukkelijk dat de officiaal van het dekenaat Valkenburg respectievelijk een procespartij in het dekenaat Cuijk de bevoegdheid van de officiaal te Roermond inzake de inbezitstelling van beneficies en pastoorsambten in hun dekenaten erkennen.

Besluiten inhoudend dat de benoemingsakte moest worden uitgevaardigd, bevatten geen verwijzing naar de officialen in de dekenaten Valkenburg of Cuijk. Alleen het besluit tot benoeming van de pastoor van Itteren in 1654 maakt een voorbehoud ten aanzien van eventuele rechthebbenden die zich bij de deken van Valkenburg zouden melden.²⁵⁶ De

251 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nrs. 20, f. 31, 33v.; 21, f. 127, 210; 26, f. 207.

252 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nrs. 49 procesnr. 295; 70 procesnrs. 667, 670; 71 procesnrs. 683, 688; 75 procesnrs. 716, 722.

253 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nrs. 176 procesnr. 2150; 186 procesnrs. 2295, 2297.

254 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nr. 61 procesnr. 499.

255 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nrs. 70 procesnr. 667; 71 procesnr. 682.

256 RHCL, archief officiaalaat Roermond, inv.nr. 23, f. 114.

vraag rijst dan of de officiaal van het dekenaat Valkenburg naast die van Roermond enige bevoegdheid ten aanzien van inbezittingen bezat. Eén gegeven zou daarop kunnen wijzen. Blijkens het thans niet meer te traceren rolregister van de officiaal van het dekenaat Valkenburg zou voor deze in 1782 geprocedeerd zijn over de afkondiging en het vergevingsrecht van de kapelanie te Spaubeek.²⁵⁷

VII Samenvatting

De geschiedenis van het officiaalaat van het bisdom Roermond start, wanneer de eerste bisschop Lindanus in 1569 bezit neemt van de bisschopszetel. De werkzaamheden van deze nieuwe rechterlijke instantie leidden al direct tot protest van de lokale gerechten, de schepenbanken, bij het Hof van Gelre en Zutphen te Arnhem. Ook het Hof kwam in conflict met de officiaal, omdat het Hof zich als enige bevoegd achtte om in bezitsacties recht te spreken. Als gevolg van de oorlogshandelingen tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) heeft het officiaalaat tegen het einde van de zestiende eeuw waarschijnlijk niet kunnen functioneren, terwijl zijn gezag schade leed tijdens de Staatse periode van Roermond in de jaren 1632-1637. Na de inval van de Franse troepen kwam in 1797 een einde aan de werkzaamheden van de officiaal, nog voordat het bisdom Roermond in 1801 werd opgeheven.

De officiaal was op één uitzondering na een jurist, vaak tevens een priester. Hij nam kennis van alle zaken die tot de rechtsmacht van de bisschop behoorden. Hij was een alleenspreekende rechter. Zijn vonnissen waren niet vatbaar voor beroep op de bisschop. Naast de officiaal fungeerde de promotor die de rol van officier van justitie vervulde en in strafzaken als eisende partij optrad. De griffier was verantwoordelijk voor het archief. Hij hield het rolregister en het protocol van vonnissen bij en vervaardigde de uitgaande stukken als dagvaardingen en vonnissen. De officiaal, de promotor en de griffier werden door de bisschop benoemd. Zij verloren hun ambt, als de bisschop overleed of naar elders vertrok.

De officiaal sprak weliswaar recht namens de bisschop zonder mogelijkheid van beroep op de laatstgenoemde, toch kon het voorkomen dat de bisschop zelf als rechter optrad. Partijen konden de beslissing van hun geschil aan de bisschop opdragen. Processen waarbij het kathedrale kapittel en/of zijn kanunniken partij waren, werden voor de bisschop gevoerd. De bisschop kon ingrijpen in de procedure die voor de officiaal aanhangig was, wanneer diens onpartijdigheid in het geding was. Processen voor de bisschop of bisschoppelijk ingrijpen in zaken die voor de officiaal aanhangig waren, kwamen maar sporadisch voor, zodat de rechtspraak door de officiaal de regel was. Geheel anders werd de situatie, toen de bisschop in de achttiende eeuw zich bevoegd achtte kennis te nemen van zaken die tot dan toe enkel door de officiaal waren behandeld. Gedurende twee perioden heeft de bisschop

²⁵⁷ Moonen, *Brunssum*, 355-356.

zelf het ambt van officiaal uitgeoefend, eerst in de jaren 1732-1741, toen de officiaal opzij werd gezet, en vervolgens gedurende de periode 1764-1769, toen bij ziekte en overlijden van de officiaal geen opvolger werd benoemd.

De bevoegdheid van de officiaal was afhankelijk van twee criteria die elkaar konden overlappen, te weten de persoon van (een der) partijen en het onderwerp van het proces. Geestelijken in het bisdom vielen onder de rechtsmacht van de officiaal, zowel wegens misdrijven en overtredingen als wegens burgerlijke vorderingen uit verbintenissen. Uitgezonderd waren de kanunniken van het kathedrale kapittel en de kloosterlingen. Onder de jurisdictie van de officiaal vielen voorts de leden en bedienden van het officiaalaat zelf.

Inhoudelijk was de officiaal bevoegd ten aanzien van bepaalde "burgerlijke" zaken en ten aanzien van bepaalde misdrijven en overtredingen. De officiaal nam kennis van processen betreffende het huwelijk, beneficië en testamenten. Onder deze burgerlijke processen namen die over het huwelijk, met name die over het nakomen van trouwbeloften door het sluiten van het huwelijk, de belangrijkste plaats in. Veelal was de vrouw de eisende partij die, na het wederzijds geven van trouwbeloften, zwanger was geraakt of al een kind had gebaard. Daarnaast zijn er processen tot scheiding van tafel en bed, meestal wegens huiselijk geweld door de man. Processen aangaande beneficië betroffen de vraag wie van de voorgedragen kandidaten het nauwst verwant was aan de stichter(s) van het altaar en dus de meeste aanspraak kon maken op de benoeming. Het proces kon ook gaan over de vraag wie de vergevers van het beneficië eigenlijk waren. Kwesties over testamenten kwamen voor de officiaal, als het uitkeren van legaten ten behoeve van vrome doelen betrof. Opvallend is het dat ook zonder deze beperking voor de officiaal over de uitvoering van testamenten van inwoners van Weert en Nederweert werd geprocedeerd. Na 1675 komen dergelijke processen in het archief niet meer voor.

Op het terrein van de strafrechtspraak berechtte de officiaal de overtredingen van het religieuze leven zoals ketterij, bijgelovige praktijken waaronder waarzeggerij, het niet vervullen van de Paasplicht, het schenden van de zondagsheiliging, nalatigheid in het laten toedienen van sacramenten, ontheiliging van de boetetijd of gewijde plaatsen en processies, godslastering en het onbevoegd geven van onderwijs. Een belangrijk aantal processen betrof de overtredingen van de seksuele moraal en de huwelijkswetgeving, zoals buitenhuwelijkse gemeenschap van ongehuwden, concubinaat zijnde ongehuwd samenleven, overspel en incest. De promotor trad ook op tegen degenen die een ongeoorloofd of een ongeldig huwelijk hadden gesloten, tegen gehuwden die uit eigener beweging uit elkaar waren gegaan en tegen de partner die de ander had verlaten zonder het vereiste vonnis tot scheiding van tafel en bed. Een bijzondere groep strafprocessen is die waarbij de promotor priesters aansprak op nalatigheid in de uitoefening van het ambt en/of gedrag dat niet strookte met de waardigheid van het ambt als dronkenschap, herbergbezoek, agressief gedrag en verdachte omgang met vrouwen.

Sommige strafzaken, de zogenaamde *causae mixti fori*, de gemengde zaken, konden ook door de wereldlijke rechter worden behandeld, omdat deze overtredingen mede de

openbare orde betroffen. Zaken die zowel door de officiaal als de schepenbanken in het Overkwartier van Gelder behandeld konden worden, waren godslastering, vloeken, ont-heiliging van zon- en feestdagen door het verrichten van slafelijk werk of het verblijf in de herberg onder de mis, defloratie, schaking, concubinaat en overspel. Of de officiaal of de wereldlijke rechter rechtspraak, hing af van de preventie. Wie met andere woorden het eerst kennis nam van een dergelijke zaak, had het recht deze te behandelen.

De gemengde zaken gaven, zoals ook elders in de Zuidelijke Nederlanden, aanleiding tot conflicten tussen de bisschop enerzijds en de schepenbanken c.q. hun woordvoerders, de Staten van het Overkwartier van Gelder, anderzijds. In 1661 ontstond een fundamenteel conflict tussen de bisschop en de Staten waarbij de laatsten de strafrechtelijke bevoegdheid van de bisschop ten aanzien van leken ontkenden. Het geschil werd ook publiek uitgedragen en uiteindelijk in 1663 definitief door de Geheime Raad te Brussel beslist. De Geheime Raad handhaafde de bisschop in zijn rechten om ten laste van leken kennis te nemen van alle zuiver kerkelijke delicten en krachtens preventierecht van alle andere die *causae mixti fori* werden genoemd.

Het bisdom Roermond kende aanvankelijk slechts een officiaal te Roermond. Later, in 1596 werd een officiaal voor het dekenaat Cuijk en mogelijk vóór 1599 werd een officiaal voor het dekenaat Valkenburg benoemd. Over hun werkzaamheden en bevoegdheden vóór 1650 weten wij niets. Het ressort van de officiaal te Roermond was derhalve in ieder geval sinds het begin van de zeventiende eeuw beperkt tot Spaans Opper-Gelder, te weten het Overkwartier van Gelder en enkele heerlijkheden die in de loop van de zeventiende eeuw onder het gezag van het Hof van Gelder kwamen. De officiaal van het dekenaat Valkenburg was voor zover bekend op één uitzondering na een pastoor die veelal tevens deken was. Een enkele officiaal was een leek en tevens de enige jurist onder hen. De officiaal van het dekenaat Valkenburg behandelde dezelfde zaken als de officiaal te Roermond. Zijn ressort was zeker tegen het einde van de achttiende eeuw beperkt tot het Oostenrijkse gedeelte van het land van Valkenburg.

De officiaal van het dekenaat Cuijk was tevens deken. Ook na de opheffing van het bisdom Roermond in 1801 gedurende het voortbestaan van het restant onder de Bataafse Republiek en opvolgers als apostolisch vicariaat Grave, werden de dekenen tot in 1841 tevens als officiaal benoemd. Over de afbakening van de bevoegdheden tussen de officiaal te Roermond en die van het dekenaat Cuijk is, afgaande op de benoemingsakten, geregeld onenigheid geweest. Het dekenaat Cuijk behoorde, afgezien van de heerlijkheid Boxmeer met Sint Anthonis, tot Staats-Brabant waar in 1656 het Echtreglement was afgekondigd. Dit Echtreglement bevatte onder andere bepalingen over de rechtspraak in huwelijkszaken. Het is dan ook zeer de vraag of de officiaal de enige rechter in huwelijkszaken in het dekenaat Cuijk was.

Het ressort van de officiaal te Roermond was weliswaar beperkt tot Spaans Opper-Gelder, hij was wel bevoegd tot het afgeven van inbezittellingsakten van pastoorsambten en beneficies in het gehele bisdom Roermond, voor zover de bisschop daar zijn gezag kon uitoefenen, ook in de dekenaten Valkenburg en Cuijk.

ABSTRACT

G.H.A. Venner

The ecclesiastical court of the first diocese of Roermond,
1569-1797

The history of the ecclesiastical court of the diocese of Roermond begins when the first bishop, Lindanus, takes possession of the Episcopal see in 1569. After the invasion by French occupying forces in 1797, it comes to an end. The judicial vicar or officialis was competent in all cases that fell under the bishop's jurisdiction. He was a single judge. His judgments were not subject to appeal to the bishop.

All secular priests in the diocese fell under the jurisdiction of the officialis in matters of crime and offence, as well as obligation. The officialis was also authorized to handle specific civil cases and specific crimes and offences of laics. The officialis presided e.g. over proceedings concerning marriages, benefices and last wills. Proceedings concerning the fulfillment of matrimonial vows were most prominent amongst these lawsuits.

In the field of criminal justice the officialis tried violations of religious life, such as heresy, superstition (including fortune-telling), neglect of the Easter duty, violation of Sunday observance, carelessness in allowing the administering of sacraments, desecration of days of penance, sacred places and processions, blasphemy and unauthorized teaching. An important number of cases involved violations of sexual morality, matrimonial law and celibacy. A special category of the cases were those against priests charged with negligence in exercising their duties as well as with behavior inappropriate to the dignity of their office.